



GÖTEBORGS
UNIVERSITET

INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD

Lilla Änggården

- En del av Göteborgs trädgårdshistoria



Caroline Sloba

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen med huvudområdet kulturvård med inriktning
mot Trädgård
2022, 180 hp
Grundnivå

Lilla Änggården

- En del av Göteborgs trädgårdshistoria

Caroline Slobö

Handledare: Maria Henje
Kandidatuppsats, 15 hp
Trädgårdens och Landskapsvårdens hantverk, inriktning Trädgård

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institutionen för kulturvård

UNIVERSITY OF GOTHENBURG

www.conservation.gu.se

Department of Conservation

P.O. Box 130

conservation@conservation.gu.se

SE-405 30 Göteborg, Sweden

Tel +46 31 786 47 00

Bachelor of Science in Conservation, with major in Garden and Landscape Crafts, 180 hec
Graduating thesis, 2022

By: Caroline Slobö

Mentor: Maria Henje

Titel in original language: Lilla Änggården - En del av Göteborgs trädgårdshistoria

Language of text: Swedish

Number of pages: 56

Lilla Änggården

- A part of Gothenburg's garden history

ABSTRACT

This bachelor thesis investigates Lilla Änggården located in the city of Gothenburg in Sweden, a farm that includes both historic buildings, a park and a garden. The farm was given to the city in 1963 by the brothers Sven and Carl Grén Broberg and since their passing, it has been open to the public. This paper is focused on the courtyard located by the main building. The investigation is based on literature, archive material and documents connected to the time when the brothers lived there. The study also includes field inventory to determine what plant material the courtyard contains today. The aim with the investigation is to propose ways to enforce the courtyards authenticity by adding plants that has a historic attachment to the time period when the Grén Broberg brothers lived there. The essay also includes a proposal of ways to improve the accessibility of the courtyard by adding elements that is necessary in a public place to create a place where people can gather.

Förord

I ett tidigare arbete under min utbildning valde jag att arbeta med Lilla Änggården och blev under arbetets gång insatt i dess historik och fick upp ett stort intresse för platsen. Jag blev sedan tillfrågad om att skriva mitt examensarbete med fokus på gårdsplanen vilket jag tackade ja till då jag ville fördjupa mina kunskaper om Lilla Änggårdens kulturhistoriska miljö. Initiativtagaren till examensarbetet var Daniel Gillberg, projektledare och programsamordnare för Lilla Änggården genom Göteborgs stadsmuseum.

Stort tack till Daniel Gillberg för det stora engagemanget och all hjälp under processen. Jag vill även tacka min handledare Maria Henje som haft en betydande roll under arbetets gång.

1. Inledning	10
1.1 Introduktion	10
1.2 Syfte & frågeställningar	10
1.3 Avgränsningar	10
1.4 Metod och material	12
1.4.1 Litteraturstudier	12
1.4.2 Arkivstudier	12
1.4.3 Fältinventering	12
1.4.4 Informanter	13
1.5 Teoretisk referensram	13
1.6 Forsknings- och kunskapsläge	13
2. Bakgrund	14
2.1 Historik	14
2.2. Nulägesbeskrivning	15
2.3 Värden	17
3. Undersökning	18
3.1 Trädgården som källmaterial	19
3.2 Fotografier som berättar	22
3.2 Källmaterial som beskriver trädgården	29
3.4 Skötseln av rabatterna på gårdsplanen	30
3.5 Åtgärdsförslag	32
4. Diskussion	39
4.1 Vård av historiska trädgårdar	39
4.2 Då är inte som det kan vara nu	40
4.3 Vidare forskning	40
5. Sammanfattning	40
6. Källförteckning	41
6.1 Tryckta källor	41
6.2 Otryckta Källor	42
6.3 Informanter	43
7. Bilagor	44

1. Inledning

1.1 Introduktion

I utkanten av stadsdelen Änggården i centrala Göteborg finns en gård byggd i slutet av 1700-talet kallad Lilla Änggården (Grén Broberg 1965:7). På området finns idag en äldre park i engelsk stil, en mangårdsbyggnad med fastighetsbeteckning 718:9 omgiven av en trädgård med rabatter och en tidigare trädgårdsmästarbostad. Lilla Änggården var fram till 1963 i privat ägo då gården skänktes till Göteborgs stad av bröderna Sven och Carl Grén Broberg (Bilaga 1). I dagsläget bedriver Göteborgs stadsmuseum publik verksamhet i manbyggnaden i form av bland annat guidevisningar.

Manbyggnaden har tre entréer på byggnadens södra sida som ansluter till en gårdsplan och som används idag. Ingångarna och gårdsplanen är något anonyma vilket gör det lätt att bara passera förbi på stigen som löper över gårdsplanen. Platsen, gårdsplanen med de tre ingångarna, är i behov av ett mer tydligt och tilltalande uttryck för att kunna förmedla sin historia och för att förtydliga den verksamhet som bedrivs där. Lilla Änggården är trots sitt läge i Göteborg med närhet till Slottsskogen och Göteborgs botaniska trädgård relativt anonym.

För att Lilla Änggården ska kunna bli ett växande besöksmål är tillgängligheten en grundläggande faktor. En annan viktig aspekt är att platsen behöver tydliggöras för att i högre grad uppmärksammas av besökare. Ett förtydligande av platsen skulle kunna bidra till ett ökat besöksantal vilket skulle kunna levandegöra platsen ytterligare, skapa en mötesplats för människor och ett socialt hållbart besöksmål.

1.2 Syfte & frågeställningar

Utiifrån ett trädgårdshistoriskt perspektiv med utgångspunkt från källmaterial och de krav samtiden ställer på en offentlig plats undersöker jag hur gårdsplanen har sett ut då gården ägdes av familjen Grén Broberg. Syftet med undersökningen är att ta fram ett åtgärdsförslag för att förbättra tillgängligheten på gårdsplanen, förtydliga platsens funktioner och göra den mer tilltalande så att familjen Grén Brobergs historia kan berättas.

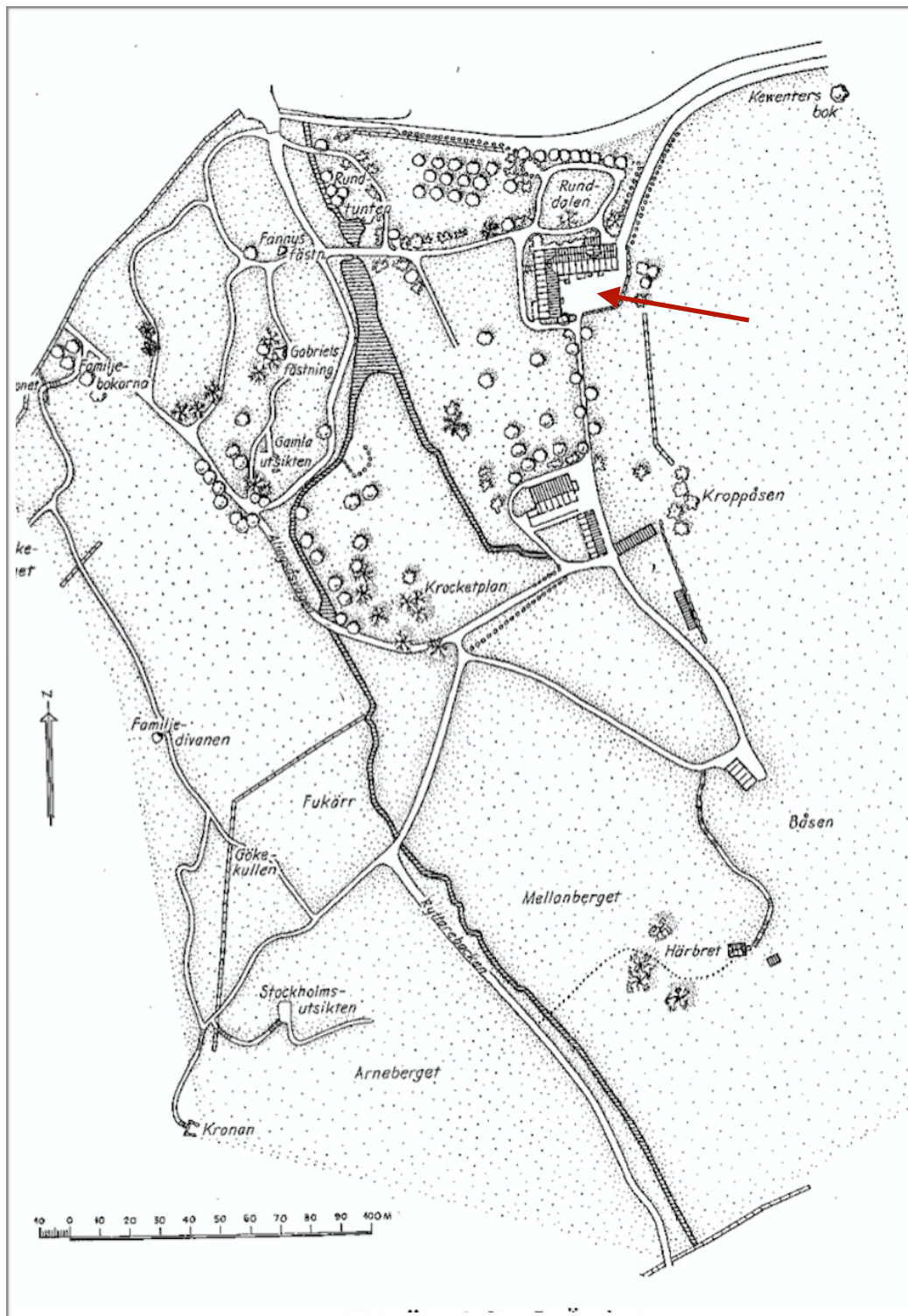
Frågeställningar:

1. Hur har gårdsplanen sett ut då bröderna Grén Broberg ägde Lilla Änggården fram till 1963 när gården skänktes till Göteborgs stad?
2. Vilket växtmaterial fanns på gårdsplanen under tiden då bröderna Grén Broberg bodde på Lilla Änggården?
3. Vilka åtgärder krävs för att öka gårdsplanens tillgänglighet och tydliggöra dess historia för besökare?

1.3 Avgränsningar

I mitt arbete har jag, för att förstå platsen, tagit del av Lilla Änggårdens historia tillbaka till tiden då gården köptes av familjen Grén. Jag har riktat min undersökning mot växtmaterial i trädgården och då i huvudsak studerat trädgårdens innehåll under bröderna Grén Brobergs tid under 1900-talet. Åtgärdsförslaget i undersökningen avgränsas till gårdsplanen på manbyggnadens södra sida på Lilla Änggården som Göteborgs stadsmuseum idag använder i sin museiverksamhet. Platsen består av tre entréer till manbyggnaden, rabatter, en grusyta och en stenmur. Eftersom att undersökningens syfte är att ta fram ett åtgärdsförslag har det varit nödvändigt att välja ut och begränsa åtgärdsförslaget till

en specifik tidsperiod. Gårdsplanens nuvarande utformning togs fram på 1940-talet när bröderna lät renovera mangårdsbyggnaden (Grén Broberg 1965:15). Gårdsplanen har än idag samma formspråk vilket har motiverat till att avgränsa den tidsperiod som åtgärdsförslaget bygger på till 1945 då renoveringen av huset och gårdsplanen stod klar fram till 1963 då gården skänktes till Göteborgs stad (Grén Broberg 1965:15).



Figur 1 . Karta över Lilla Änggården (Grén Broberg 1965). Den röda pilen pekar på gårdsplanen som ligger intill manbyggnaden.

1.4 Metod och material

Undersökningen är en kvalitativ undersökning som i första hand byggt på litteraturstudier, arkivmaterial och fältinventering som knyter an till Lilla Änggården för att ge en djupare förståelse för platsens historia och människorna som levt där. Metoder och material som undersökningen därutöver bygger på är studier av arkivmaterial och intervjuer med olika förvaltare som är engagerade i byggnader och omgivningar samt fotoanalys. I avsnittet nedan presenteras materialet närmare samt hur jag har arbetat med det.

1.4.1 Litteraturstudier

Det huvudsakliga fokuset i litteraturstudierna är växtmaterialet som nämns för att ta fram och presentera ett förslag på växter. För att kunna knyta mitt växtförslag till familjen Grén Broberg har jag studerat litteratur som handlar om gården för att förstå familjens kopplingar till trädgården. Vid en undersökning kan böcker, tidningar och kataloger tillföra kunskap om vilka växter, prydnader och former som var vanliga vid en specifik tid (Flinck 2013:84). Litteraturen har därför kompletterats med annat källmaterial som tar upp växtmaterial som odlades och fanns i handeln under tidsperioden som undersöks. Arvid Henrik Grén, som anlade trädgården och parken på Lilla Änggården, hade starka kopplingar till Göteborgs trädgårdsförening. Därmed valde jag att studera växtförteckningar från Göteborgs trädgårdsförenings kataloger och jämföra dem med källmaterial direkt kopplat till Lilla Änggården.

1.4.2 Arkivstudier

Interiören i manbyggnaden överläts till Göteborgs Historiska Museums förvaltning, idag Göteborgs Stadsmuseum, i samband med donationen. Därmed står bröderna Grén Brobergs hem i princip intakt sedan Sven Grén Broberg gick bort 1973 och innehåller ett omfattande personarkiv (Bilaga 1). Bröderna Grén Broberg gjorde själva en utförlig kartläggning och dokumentation av interiören av sitt hem på Lilla Änggården (Grén Broberg 1965:8). En stor del av arkivsökningen har inneburit att gå igenom arkivmaterialet som finns kvar i manbyggnaden på Lilla Änggården i form av fotografier och handskrivna dokument som lämnats kvar. Arkivmaterialet i manbyggnaden gick jag igenom 27, 28 och 31 januari 2022. Göteborgs stadsmuseum arkivmaterial om Lilla Änggården undersökte jag 26 januari 2022, Arvid Henrik Gréns personarkiv på humanistiska bibliotekets handskriftssamlingar 21 februari och park- och naturförvaltningens arkiv 8 april 2022. Arkivmaterial som har stått i fokus för undersökningen har framför allt varit fotografier på gårdsplanen då ett fotografi kan visa hur en plats faktiskt såg ut. Jag har också studerat fotografier på trädgårdens och parkens övriga delar som har kunnat bidra med värdefull information för att kunna förstå samband. Utöver det har jag sökt efter tidigare och samtida växtlistor, planritningar och annan dokumentation som kunnat berättat om gårdsplanens växtmaterial och utformning.

1.4.3 Fältinventering

För att få kunskap om en trädgårds historia är det essentiellt att undersöka trädgården på plats då växtmaterialet både kan berätta historia och ge kunskap om hur trädgården sköts om. För att skapa mig en bra uppfattning och rättvis bild av Lilla Änggården har undersökningen omfattat ett flertal besök i både park och trädgård, även om fokuset främst legat på gårdsplanen och rabatterna som finns där. Besöken ägde rum 27 september och 27 oktober 2021 samt 28 och 31 januari 2022. Själva fältinventering avgränsade jag till gårdsplanen då undersökningen hade blivit för omfattande om resterande trädgård och park skulle ingå. Växtmaterialet som finns i rabatterna längst med manbyggnadens södra och östra sida och rabatterna intill stenmurens norra sida på gårdsplanen inventerades i september 2021 för att undersöka växterna under växtsäsongen. Fältinventeringens syfte var att göra en nulägesbeskrivning av gårdsplanens innehåll och funktioner. Utöver

gårdsplanen undersökte jag även manbyggnadens interiör. I flertalet rum fanns välbevarade torkade blomsterbuketter från bröderna Grén Brobergs tid som jag studerade för att se eventuella kopplingar mellan det torkade växtmaterialet och fotografier i arkiven samt växtmaterialet i gårdsplanens befintliga rabatter.

1.4.4 Informanter

För att få kunskap om hur gårdsplanen används idag och hur skötsel för rabatterna ser ut vände jag mig till de olika förvaltningarna som ansvarar för olika delar av vård och skötsel av byggnader, park, trädgård, interiör och arkiv. Under arbetets gång har kontinuerlig kontakt hållits med Daniel Gillberg, projektledare och programsamordnare på Göteborgs stadsmuseum. Daniel har varit mycket hjälpsam med tillgången till arkivmaterial i mangårdsbyggnaden och Göteborgs stadsmuseum arkiv. Han har även bidragit med värdefull information om gårdsplanens funktioner samt gett mig en guidad visning i mangårdsbyggnaden där han berättat om familjen Grén Brobergs släkthistoria vilket har haft stor betydelse för min förståelse för Lilla Änggården. Jag har också haft kontakt via telefon och mail med fastighetskontoret, Lisa Brunnström som arbetar som planeringsledare för evenemang på park och naturförvaltningen samt Boel Melin, byggnadsantikvarie på Higab.

1.5 Teoretisk referensram

Den teoretiska referensramen som jag utgår ifrån baseras på min yrkesroll som blivande trädgårdsmästare och på min studieinriktning inom ämnet kulturvård. Utgångspunkten för min undersökning har varit trädgårdens utveckling sedan 1840 med fokus på gårdsplanens utformning och innehåll.

1.6 Forsknings- och kunskapsläge

För bröderna Grén Broberg var släktforskning och historia ett stort intresse. 1965 författade Carl Grén Broberg boken *Lilla Änggården, en gammal släktgård vid Göteborg* (Grén Broberg 1965). Boken publicerades efter hans död 1975 och innehåller familjens släkthistoria med fokus på deras liv på Stora- och Lilla Änggården. Grén Brobergs museistiftelse ser till att med tillgänglig avkastning sköta om och finansiera bevarandet av bröderna Grén Brobergs hem och arbetar även med att främja vetenskaplig forskning (Stiftelsemedel 2022). Historikern, fil. dr. Jörgen Kyle skrev boken *Änggården under 300 år - en gård vid utkanten av Göteborg* som kom ut 1991 och finansierades av museistiftelsen. Kyle har med sin bok kartlagt Änggårdens historia som sträcker sig tillbaka till 1619 då gårdsnamnet Änggården dök upp för första gången i de historiska handlingarna (Kyle 1991:9)

Björn Aldén, f.d. vetenskaplig intendent på Göteborgs botaniska trädgård skrev 1983 ett manus till en skrift om trädgården och parken på Lilla Änggården. Manusets blev aldrig publicerat men en kopia av Aldéns arbete finns i arkivet hos park-och naturförvaltningen. Aldéns arbete är mycket ambitiöst och beskriver den yttre miljön på Lilla Änggården. Innehållet i arbetet är avgränsat till vedartat växtmaterial och ger värdefull information om hur trädgården och parkens såg ut på 1980-talet. Arbetet omfattar bland annat en utförlig presentation av träd som Aldén ansåg vara karaktäristiska eller en viktig del av gårdens historia samt kartmaterial från han inventeringar med namn på vedartade växter samt deras placering vilket gör arbetet till ett betydelsefullt underlag för framtida inventeringar av Lilla Änggården.

Karolina von Mentzer, regionutvecklare för natur- och kulturarv på park-och naturförvaltningen, tog fram en rapport 2019 vid namn *Lilla Änggården - en kulturhistoriskt värdefull miljö med stor*

potential. Rapporten är en översiktlig sammanställning som omfattar historia, nulägesbeskrivning, förvaltning och värdering av Lilla Änggården med fokus på trädgården och parken (Mentzer 2019).

2017 tog Göteborgs stadsmuseum tillsammans med Lilla Änggårdens övriga förvaltare fram en utvecklingsplan vid namn *Lilla Änggården Utvecklingsplan 2018-2028*. En tio årsplan vars syfte är att bevara, utveckla och tillgängliggöra Lilla Änggården med utgångspunkt från gåvobrevet och testamentet som bröderna Grén Broberg skrev i samband med donationen (Göteborgs stadsmuseum 2017).

2002 skrev Annika Falkenby en masteruppsats på institutionen för miljövetenskap och kulturvård inom Göteborgs universitet vid namn *Lilla Änggården - en del av Göteborgs historia*. I arbetet undersöker och utreder Falkenby Lilla Änggården med fokus på förvaltning, bevarande och nyttjande (Falkenby 2002:4). Bimme Gustafsson, dåvarande elev på Trädgårdens hantverk och design, Hantverksskolan i Mariestad, Dacapo skrev ett elevarbete 2004 som heter *Lilla Änggården - från lavendel till magnolia*. Arbetet syfte var att undersöka och dokumentera vad som växte i rabatter och odlingsområden på Lilla Änggården under Arvid Henrik Gréns tid (Gustafsson 2004).

2. Bakgrund

2.1 Historik

Manbyggnaden på Lilla Änggården byggdes på 1780-talet och efter några ägobyten av gården köptes den av apotekare Arvid Henrik Grén år 1840 (Grén Broberg 1965:7). Till en början var byggnaden fristående men byggdes under 1850-talet ihop med en röd lada som låg intill (Grén Broberg 1965:15). När A. H. Grén köpte gården användes den som sommarbostad för familjen, själv bodde han tillsammans med sin fru Johanna ”Jeanna” Grén på Västra Hamngatan i Göteborg där han också drev apoteket Enhörningen (Kyle 1991:54, 66). Utöver sitt arbete som apotekare var A. H. Grén medlem i frivilliga brandkåren, stiftare till Göteborgs läkaresällskap samt frivilliga begravningscorpsen, han blev även invald i Göteborgs kungl. Vetenskaps & Vitterhetssamhälle 1846 och var under en tid stadsfullmäktige (Grén Broberg 1965:12). A. H. Grén var ledamot för Göteborgs och Bohus läns Hushållningssällskap förvaltningsutskott och var med och bildade Göteborgs trädgårdsförening (Grén Broberg 1965:12). A. H. Gréns botaniska intresse ledde till att han var engagerad i trädgården och skötseln på Lilla Änggården (Kyle 1991:55).

Hos familjen Grén Broberg arbetade en trädgårdsmästare vid namn Anders Jonsson som utförde trädgårdsarbete och bodde på Lilla Änggården fram till 1884 (Kyle 1991:55). A. H. Grén och Jonsson startade ett trädplanteringsprojekt och planterade tusentals löv- och barrträd av olika slag på de kala sluttningarna som omgav byggnaden och skapade därmed en skog- och parkmiljö (Kyle 1991:55). Plantorna drev de tillsammans upp i en storskalig plantskola som de hade på Lilla Änggården (Kyle 1991:58). A. H. Grén satte stor prägel på gården sedan han lät anlägga större delen av parken efter att ha avslutat sin apotekarejänst 1858 och kunde ägna sig åt att rusta upp gården (Grén Broberg 1965:17).

Efter att A. H. Grén dog 1887 stod han och hans hustru Jeannas döttrar Fanny och Betty Grén Broberg som ägare till Lilla Änggården och det kom senare att bli Fannys barn Carl, Sven och Emmy Grén Broberg som ärvde gården (Falkenby 2002:18). På 1940-talet revs den röda ladan och ersattes med ett vinterbonat bostadshus i vinkel vilket gjorde att gården gick ifrån att enbart fungera

som sommarbostad till att bli en permanent bostad (Grén Broberg 1965:15). Nybyggnationen pågick fram till 1945 då huset stod färdigt. Husets äldre del men anor från 1700-talet lämnades orörd (Grén Broberg 1965:15). Bröderna Sven och Carl Grén Broberg var tredje generationen i familjen Grén som ägde Lilla Änggården och 1963 beslutade de att skänka gården till Göteborgs stad (Grén Broberg 1965:7). I gåvobrevet som undertecknades av Sven och Carl Grén Broberg 13 juni 1963 överlämnades gården till Göteborgs stad (Bilaga 1). Gåvobrevet består av del I som redogör donationens omfattning och del II som tar upp de villkor som ska uppfyllas i samband med överlämnandet av Lilla Änggården.

Den under I:1) och 2) angivna egendomen trädgårdsanläggningen och parkanläggningen samt de i mangårdsbyggnaden och härbret förvarade lösörena skall för framtiden med nedan angivna undantag sammanhållas såsom en enhet och bevaras i dess nuvarande utformning och omfattning med särskilt iakttagande av att den botaniska och kulturhistoriska miljön skall bevaras (Bilaga 1).

För att säkerställa deras önskemål om bevarandet av Lilla Änggården som tas upp i gåvobrevet väljer bröderna Grén Broberg att 1968 testamentera huvuddelen av sin egendom till en museistiftelse vilket påverkar villkoren för donationen (Bilaga 2). Stiftelsens syfte är enligt testamentet att med tillgänglig avkastning ansvara och bekosta vården och driften av deras hem och de lösa föremål som ingår (Bilaga 2). Stiftelsen ska se till att familjens efterlämnade hem bevaras i så oförändrat skick som möjligt, likt ett museum, samtidigt som Lilla Änggården ska göras tillgängligt för allmänheten, föreningar och forskare (Bilaga 2). Donationen av manbyggnaden med tillhörande möbler och lösa föremål har möjliggjort för besökare, genom Göteborgs stadsmuseums visningar, att få träda in i ett komplett och autentiskt borgligt hem som bär på mycket historik. Efter Sven Grén Brobergs bortgång 1973 bodde trädgårdsmästare Rudolf Lundqvist kvar i manbyggnadens gavellägenhet och blev med tiden anställd som fastighetsskötare av fastighetskontoret (Falkenby 2002:22).

2.2. Nulägesbeskrivning

Här beskrivs vilka delar Lilla Änggården består av och hur de förvaltas. Jag går även igenom vad gårdsplanen innehåller och vad platsen har för funktioner.

För att komma till Lilla Änggården finns det tre vägar att välja på; via Thorild Wulfsgatan, Hejderigatan eller via Änggårdsbergen. Lilla Änggården består av en manbyggnad, en f.d. trädgårdsmästarbostad, trädgård och park samt en rad kolonilotter. I dagsläget består gårdsplanen huvudsakligen av en grusplan som är öppen till ytan. Intill manbyggnaden finns anlagda rabatter och ytterligare två rabatter ligger intill stenmuren som gränsar till fruktträdsallén som leder till den f.d. trädgårdsmästarbostaden.

Parken som Arvid H. Gren lät anlägga finns fortfarande kvar och Göteborgs kommun har restaurerat utkiksplatser, trappor och stigar (Kyle 1991:100). Trädgården och parken på gården har successivt förfallit sedan donationen, en del växter har förvildats och andra har helt gått förlorade (Utvecklingsplanen 2017). Att skötseln och utvecklingen av de gröna ytorna har blivit eftersatt genom åren är förenat med bristerna som förvaltningssituationen fört med sig (Utvecklingsplanen 2017). Gårdsplanen är öppen till ytan och utformningen är till viss del begränsad av platsens funktioner. Ett av dem är framkomligheten. Gårdsplanen behöver hållas fri för transportfordon att

kunna genomföra leveranser, för utryckningsfordon att vända och utföra släckningsarbeten samt det behöver finnas plats för Änggårdens odlarförenings container 1-2 gånger om året¹.

Gårdsplanen fungerar som startplats för parkvisningen samt husvisningen av manbyggnaden, den används också för färdtjänsten, eventuell skyltning, vid workshops där tält, bord och stolar kan förekomma samt lunchplats för personal².

Förvaltningen på Lilla Änggården är uppdelad mellan fyra olika aktörer, tre kommunala förvaltningar och ett bolag. De består av Fastighetskontoret, Higab, Kulturförvaltningen och Park & Naturförvaltningen (Göteborgs stadsmuseum 2017:8). Fastighetskontoret har skötselansvaret för vägen upp till Lilla Änggården via Thorild Wulffgatan och de ansvarar även för förvaltningen av den f.d. trädgårdsmästasrbostaden samt området med odlingslotter som i dagsläget arrenderas och drivs av Lilla Änggårdens odlarförening (Göteborgs stadsmuseum 2017:9). Idag används den f.d. trädgårdsmästasrbostaden av Grön Rehab, en verksamheten som arbetar med arbetslivsinriktad rehabilitering (Västra Götalands Regionen 2022).

Marken där mangårdsbyggnaden står ägs av fastighetskontoret, själva byggnaden har sedan 1991 ägts och förvalts av Higab (Göteborgs stadsmuseum 2017:9). Higab är ett fastighetsbolag som ägs av Göteborgs stad, verksamhetens uppdrag går under direktiv från kommunfullmäktige och har i uppdrag att bevara och utveckla kulturhistoriskt värdefulla byggnader (Higab 2015). Till Higabs förvaltning hör även de rabatter och ytor som ligger närmast byggnaden som löper en halv meter ut från byggnadens fasad (Göteborgs stadsmuseum 2017:9).

Kulturförvaltningen genom Göteborgs stadsmuseum ansvarar för interiören, föremålen och den publika verksamheten i manbyggnaden och de har sedan 1974 hyrt manbyggnaden (Göteborgs stadsmuseum 2017:9). I donationsbrevet som bröderna Grén skrev var ett av villkoren att Göteborgs Historiska museum, idag Göteborgs stadsmuseum, skulle ansvara över förvaltningen av alla lösören som hörde till manbyggnaden (Bilaga 1). Museistiftelsen som bröderna Grén lämnade efter sig är med och finansierar för vård av manbyggnadens interiör samt lösören (Göteborgs stadsmuseum 2017:8). Park- och naturförvaltningen har ansvaret för skötseln av trädgården och parken utöver de rabatter som ingår i Higabs förvaltning (Göteborgs stadsmuseum 2017:9). Skötseln av park- och naturförvaltningens område omfattas av gräsklippning samt underhåll av perennplanteringar och grusgångar (Mentzer 2019).

2017 togs en utvecklingsplan fram av förvaltarna för Lilla Änggården med namnet *Lilla Änggården utvecklingsplan 2018-2028* med syfte att utifrån bröderna Gréns gåvobrev och testamente bevara, utveckla och tillgängliggöra Lilla Änggården (Göteborgs stadsmuseum 2017:10).

¹ Daniel Gillberg, projektledare och programsamordnare på Göteborgs stadsmuseum, mail den 4 februari 2022

² Daniel Gillberg, projektledare och programsamordnare på Göteborgs stadsmuseum, mail den 30 mars 2022



Figur 2. Förvaltningskarta över Lilla Änggården.
Göteborgs stadsmuseum (2017).

2.3 Värden

Både byggnader, park och trädgård på Lilla Änggården ingår i Göteborgs bevarandeprogram *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg* (Raä u.å:245).

Lilla Änggården med tillhörande trädgård och park är en unik kulturhistorisk miljö av mycket högt värde (Raä u.å:246).

Vidare står det att trädgården och trädgårdsmästarbostaden är viktiga delar av Lilla Änggårdens miljö då de är spår från apotekare Arvid Henrik Gréns planteringsinsatser (Raä u.å:246). Lilla Änggården ingår även i *Områden av riksintresse för kulturmiljövården i Västra Götalands län (O) enligt 3 kap 6 § miljöbalken* (Raä 2018:18). Riksintressen är områden med naturvärden eller kulturhistoriska värden som klassas som sällsynta och därmed är av nationell betydelse.

Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas. Områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket (Naturvårdsverket 2006:2).

I gåvobrevet finns ett antal villkor för donationen av Lilla Änggården till Göteborgs stad. Det undertecknades av både bröderna och Göteborgs stad vilket håller Göteborgs stad ansvarig för att följa de villkor som gåvobrevet innehåller och upprätthålla bevarandet av Lilla Änggården så som de är avtalat. I del II i gåvobrevet står det under första punkten att den angivna egendomen som beskrivs i del I med trädgård- och parkanläggning, byggnader och lösören ska bevaras i sin nuvarande utformning och omfattning med särskild hänsyn till att den botaniska och kulturhistoriska miljön bevaras (Bilaga 1). I punkt fem står det att stadsträdgårdsmästaren i Göteborg stad bör ha hand om vårderna av trädgården för dess bevarande i nuvarande skick och att eventuell gallring och förnyelse av trädbestånden bör ske i samråd med stadsträdgårdsmästaren (Bilaga 1).

Miljön på Lilla Änggården har ett högt upplevelsevärde då det fortfarande finns mycket bevarat från familjen Gréns tid. Även om utsidan påverkats av att skötseln blivit eftersatt så finns där mycket utvecklingsmöjligheter. Lilla Änggården har närhet till staden och ger invånarna möjlighet till både rekreation och att få uppleva historia. Det finns ett stort kulturhistoriskt värde i att miljön består av byggnader, trädgård och park som är kvar på sin ursprungliga plats. Gården har genom historien tagit form och utvecklats jämte den omgivande miljön. Den välbevarade manbyggnaden med ett komplett hem samt tillhörande park och trädgård berättar en del av både stadens och familjen Gréns historia.

3. Undersökning

I det här avsnittet presenteras det material som undersökningen har byggt på och analysen jag kom fram till. I min undersökning använde jag mig i första hand av litteratur om Lilla Änggården. I andra hand vände jag mig till arkivmaterial och i tredje hand gick jag igenom litteratur som tar upp trädgårdar och växtmaterial från 1945 till 1963.

Mitt första möte med Daniel Gillberg ägde rum i oktober 2021 på Lilla Änggården där vi gick igenom det pågående utvecklingsarbetet, vilka mål Göteborgs stadsmuseum har samt vilket område som mitt examensarbete skulle innefatta. Göteborgs stadsmuseums var det arkiv jag besökte först för att se vad som fanns katalogiserat. Där hittade jag äldre tidningsurklipp som tog upp Lilla Änggården, kopior på fotografier och ritningar av miljön och byggnaderna på gården. Därefter undersökte jag arkivmaterialet i manbyggnaden på Lilla Änggården. Jag gick även igenom Arvid Henrik Gréns personarkiv i Humanistiska bibliotekets handskriftssamlingar. Där fanns A. H. Gréns anteckningar över växter och deras användningsområde men inget som antydde att det rörde sig om växterna på Lilla Änggården. Det sista arkivet jag besökte var park-och naturförvaltningens arkiv där jag hittade en kopia på Björn Aldéns arbete med Lilla Änggården från 1980-talet.

Då det arkivmaterial som finns om Lilla Änggården har varit omfattande när det kommer till i synnerhet fotografier och brev behövde jag systematisera mitt sökande för att kunna hålla mig till undersökningens begränsade tidsram. När jag har studerat bild- och textmaterial som dykt upp i arkivsökningen har mitt fokus legat på tidsperioden 1945 till 1963. Det material jag funnit sorterade jag upp efter vilket år eller tidsperiod det härstammade ifrån. Huvudsakligen har målet varit att sortera ut arkivmaterial som berör gårdsplanen men då jag redan i ett tidigt stadie upptäckte att det var tunt med sådant material valde jag att även notera det som tog upp trädgården och växter i övrigt. Utöver att materialet om trädgården skulle kunna vara ett komplement om det andra materialet var bristande så har det även känts nödvändigt i min undersökning att förstå och få kunskap om trädgården som helhet.

3.1 Trädgården som källmaterial

Fältinventeringen blev en viktig utgångspunkt för att kartlägga gårdsplanens befintliga utformning och innehåll samt att se vad det finns för förutsättningar, begränsningar samt möjligheter på gårdsplanen idag. Det jag dokumenterade vid inventeringarna använde jag som underlag för att jämföra med tidigare dokument och arkivmaterial för att urskilja likheter och skillnader.

Innan jag gick in mer på detaljnivå började jag med att anteckna ner helhetsintrycket jag fick av gårdsplanen. Sedan gjorde jag en inventering av rabatterna på gårdsplanen då innehållet utgör ett autentiskt källmaterial. Jag identifierade och dokumenterade växtmaterialet i rabatterna som löper längst med manbyggnaden och stenmuren samt gjorde en uppmätning för att kunna använda som underlag vid åtgärdsförslaget. Identifieringen av växtmaterialet har blivit begränsat på grund av att en del hade till viss del eller helt visnat ner vid inventeringstillfällena. Det har gjort att majoriteten av växterna på listan benämns med art men saknar sortnamn, i vissa fall står det enbart med släkte. Inventeringen genomfördes, på grund av undersökningens tidsomfång, enbart under hösten 2021. För att kunna göra en komplett inventering av växtmaterialet hade det varit nödvändigt med flera återbesök under växtsäsongen för att även kunna dokumentera blomningen under vår, sommar och sensommaren. Vid fältinventeringen undersökte jag även hur gårdsplanens övriga delar såg ut.



Figur 3. Rabatt A, B & C, inventering i september 2021. Foto Caroline Sloba, september 2021.



Figur 4. Rabatt C, D & E, inventering i september 2021. Foto Caroline Slobø, september 2021.



Figur 5. Rabatt F & G, inventering i september 2021. Foto Caroline Slobø, september 2021.



Figur 6. Rabatt H, inventering i september 2021. Foto Caroline Sloba, september 2021.

Växtmaterialet i rabatterna på gårdsplanen 2021	
Vetenskapligt namn	Svenskt namn
Astilbe chinensis	plymastilbe
Astrantia major	stjärnflocka
Athyrium	majbräken
Aquilegia	akleja
Empimedium x rubrum	röd sockblomma
Geum macrophyllum	nejlikrot
Hedera	murgröna
Hosta fortunei	blomsterfunkia
Hosta sieboldiana	daggfunkia
Hylotelephium	kärleksört
Malva moschata	myskmalva
Rosa	ros
Rosa	ros

Figur 7. Växtlista från inventering av gårdsplanen, september 2021.

3.2 Fotografier som berättar

Arkivmaterialet som finns kvar i manbyggnaden har varit av stor betydelse då det är mycket omfattande. För att strukturera fotografierna från arkivmaterialet sorterade jag upp dem efter årtal och efter vad de föreställde. Genom att jämföra äldre fotografier med mina fotografier från fältinventeringen samt fotografier från sommaren 2021 som Daniel Gillberg skickat till mig kunde jag dra vissa slutsatser om gårdsplanens struktur och formspråk. Efter att ha valt ut dem mest väsentliga fotografierna studerade jag dem noggrant för att urskilja vilka växter som fanns med samt övriga föremål.

Genom att gå igenom bildarkivet är det tydligt att gårdsplanen genomgått stora förändringar. Rivningen av ladan ihop med renoveringen av manbyggnaden på 1940-talet ser enligt bildmaterialet ut att vara då de största förändringarna skedde.

Ett icke daterat fotografi med en av bröderna Grén Broberg som barn på gårdsplanen visar hur gårdsplanen såg ut innan ladan revs och den nya husdelen kom till (se figur 8). Med tanke på den unga åldern på en av bröderna är fotografiet taget runt sekelskiftet. Utformningen av gårdsplanen tyder på att platsen med stor sannolikhet var manbyggnadens baksida och att den huvudsakligen användes som entré av tjänstefolket som arbetade på Lilla Änggården när de skulle in i huset.



Figur 8. Gårdsplanen med manbyggnaden byggd på 1780-talet och den gamla ladan innan den revs samt en av bröderna Grén Broberg som ung. Göteborgs stadsmuseums arkiv.

Enligt Grén Broberg (1965:17) anlades parken huvudsakligen från 1858 av Arvid Henrik Grén, om även trädgården anlades vid samma tidpunkt är inte säkert men i och med A. H. Grens involvering i Göteborgs Trädgårdsförening pekar det mot att trädgården åtminstone inte tillkom särskilt långt senare. Rabatterna på gårdsplanen kom sannolikt till först under 1940-talet då Sven och Carl Grén Broberg renoverade huset för skapa ett vinterbonat hus (Grén Broberg 1965).

Till gårdsplanen finns två entréer, en via Thorild Wulffsgatan och den som löper genom stenvallen som avgränsar gårdsplanen från fruktträdsgården som leder mot trädgårdsmästarebostaden. På vardera sida om ingången vid stenvallen finns spår från någon form av fästen som tyder på att en urna suttit där. På äldre fotografier kan man se att ingången via stenvallen haft olika utseenden. På ett fotografi från 1941 står det två stora träd som bildar en storslagen portal (se figur 9). På ett senare fotografi taget 1956 har träden fällt men höga stubbar har lämnats kvar och på vardera står det en blomsterurna (se figur 10). På ett icke daterat fotografi i färg är trädstubbarna inte längre kvar, istället står två åttakantiga blomsterurnor med pelargoner på vardera sida om stenvallen (se figur 11). Fotografiet låg i en bunt tillsammans med fotografier tagna på 1960-talet med liknande färg och motiv vilket pekar på att fotografiet är taget under samma tid. Pelargoner förekommer även i en annan blomsterurna på ett fotografi taget 1961 på en av entréerna till 1700-tals delen av manbyggnaden (se figur 13). På fotografiet ser vi Olga Lundgren som var kokerska samt Olly Olsson.



Figur 9. Mangårdsbyggnaden 1941. Foto: Sven Sjöstedt. Göteborgs stadsmuseums arkiv.



Figur 10. Mangårdsbyggnaden 1956. Arkivet på Lilla Änggården.

I figur 11 går det att se utformningen av rabatterna på manbyggnadens västra sidan. Längst med pelaren vid huvudingången finns någon form av klätterväxt och mellan två fönster och på skorstenens vänstra sida finns spaljéer med vad som ser ut att vara en storblommig klematis samt klätterros och i rabatten närmast skorstenen står något som kan vara en rosa ros (se figur 11). Växtmaterialet är svårt att tyda på grund av fotografiets kvalitet men det går däremot att konstatera att rabatternas utformning är detsamma som idag (se figur 4 & 5). Klematis förekommer även på ett annat fotografi från 1965 som är taget på trädgården väster om mangårdsbyggnaden (se figur 12).



Figur 11. Mangårdsbyggnaden, eventuellt 1960-tal. Arkivet på Lilla Änggården.



Figur 12. Klematis väster om mangårdsbyggnaden 1965. Arkivet på Lilla Änggården.



Figur 13. Olly och Olga utanför mangårdsbyggnaden 1961. Arkivet på Lilla Änggården.



Figur 14. Bröderna Grén Broberg utanför mangårdsbyggnaden 1956. Foto: Stig Sjöstedt. Arkivet på Lilla Änggården.

På ett fotografi taget på bröderna Grén Broberg under deras äldre dagar sittandes på gårdsplanen kan man se gula påskliljor och röda tulpaner i rabatterna intill en av entréerna samt någon form av klätterväxt (se figur 14).

Ett speciellt arkivmaterial som väckte min uppmärksamhet var alla blomsterarrangemang med torkat växtmaterial som förekom i samtliga av sällsksamrummen i manbyggnaden (se figur 15). Det gjorde mig nyfiken på deras historia, i synnerhet för att de funnits där sedan brödernas tid (se figur 16). Blomsterbuketterna innehöll vildväxande blommor och blad blandat med trädgårdsväxter. I artikeln *Ett oväntat trädgårdshistoriskt källmaterial* ger Flinck ett eget exempel på fynd av torkade blombuketter (Flinck 2019:31-33). De torkade växtmaterialet visade sig vara förenat med personer och deras historia och bar på starka minnen från deras liv (Flinck 2019:31-33). Att något som är så förgängligt som trädgårdsväxter kan efter så många år finnas bevarat i form av torkade buketter är synnerligen speciellt och visar på vilken betydelsen det privata arkivet kan ha för en trädgårdshistoriker.



Figur 15. Torkad blombukett i manbyggnaden på Lilla Änggården. Foto: Daniel Gillberg 2022.



Figur 16. Fil. Dr Sven Grén Broberg. Foto H.T.-Bild. 1965. Göteborgs stadsmuseum arkiv.

Torkade buketter i manbyggnaden	
Vetenskapligt namn	Svenskt namn
Achillea	röllikesläktet
Allium	Löksläktet
Anaphalis triplinervis/Anaphalis margaritacea	ulleternell/pärleternell
Eriophorum	ängsullssläktet
Eucalyptus	eukalyptus
Fagus sylvatica	Bok
Gypsophila paniculata	brudslöja
Lagurus	harvanssläktet
Limonium	rispsläktet
Rhodanthe chlorocephala subsp. rosea	roseneterne

Figur 17. Sammanställning av de torkade blomsterbuketterna i manbyggnaden.

3.2 Källmaterial som beskriver trädgården

Via mail har jag haft kontakt med Lisa Brunström, planeringsledare för evenemang på park och naturförvaltningen. Lisa skickade ett fotografi på f.d. trädgårdsmästare Rudolf Lundqvists handskrivna växtlista daterad 1977 som finns i deras digitala arkiv. Lundqvist var den sista trädgårdsmästaren som bodde på Lilla Änggården under bröderna Grén Brobergs tid och skötte om trädgården (Bilaga 3). Listan med växter har rubriken *Växter i Lilla Änggårdens rabatter* och utgör tillsammans med fotografier över gårdsplanen jag hittade i manbyggnaden det mest konkreta källmaterial. I tabellen har jag utöver de svenska växtnamn som Lundqvist skrivit ner även valt att lägga till deras vetenskapliga namn, i vissa fall enbart släktet (se figur 18). I Lundqvist växtlista har han skrivit *kantväxt?* vilket jag har valt att utesluta från min tabell.

Rudolf Lundqvists växtlista	
Vetenskapligt namn	Svenskt namn
Astilbe	astilbe
Crocus	krokus
Dahlia	dahlia
Galanthus	snödroppar
Hosta	funkia
Hyacinthus	hyacint
Iris	iris
Lychnis chalcedonica	studentnejlika
Paeonia	pion (röd och vit)
Phlox paniculata	höstflox
Symphyotrichum novi-belgii	höstaster
Tanacetum coccineum	röd prästkrage
Trollius	smörboll
Tulipa	tulpan

Figur 18. Sammanställning av Rudolf Lundqvists lista med växter.

Varken Grén Broberg (1965) eller Kyle (1991) tar upp gårdsplanens utformning eller innehåll. Däremot nämns några växter i Grén Broberg (1965) när han beskriver Arvid Henrik Gréns botaniska intresse.

Man minns särskilt slutningen med gullvivor och blåsippbackarna samt myckenheten av liljekonvalje som spred sin doft. Den vanliga prästkragen hade sin äng i närheten av Gamla utsikten och där under björkarna hade apotekare Grén sin älsklingsplats på äldre dar (Grén Broberg 1965:19).

I trädgården växte allehanda blommor, ej minst medicinalväxter (Grén Broberg 1965:20).
Av parkrosor som det fanns i överflöd, samlades blombladen och torkades
(Grén Broberg 1965:20).

I åtgärdsprogrammet från 1994 som togs fram av Elisabeth Lindgren, dåvarande anställd på park- och naturförvaltningen, tas gårdsplanen upp i punkt 20. Lindgren föreslår att det ska tillföras ett dräneringsdike som går längst med muren, att piskställning antingen tas bort eller får en ersättare samt att klätterrosor av äldre sorter planteras utmed fasaden (Bilaga 4). Det jag främst reagerar på är att jag inte kan utläsa någon motivering som förankras till platsens historia utifrån åtgärdsförslaget, vare sig i avsnittet som tar upp gårdsplan eller övriga delar av Lilla Änggården. Förslagen hänvisar inte till de trädgårdshistoriska värden som finns och inte heller till någon undersökning. Förslaget verkar syfta till att i allmänhet rusta upp Lilla Änggården av mer praktiska skäl.

Enligt Bimme Gustafsson (2004:6) odlades det medicinal- och kryddväxter i rabatterna runt huset men det specificeras inte i vilka rabatter. Vidare skriver hon att det fortfarande går att se växter som lavendel, rosor och daglilja i rabatterna och att det är spår från Arvid H. Gréns intresse för den typen av växter (Gustafsson 2004:6). I arbetet finns en lista med exempel på perenner och lignoser som fanns i trädgården då arbetet skrevs (Gustafsson 2004:8). Gustafsson tar upp upprustningen som gjordes under 1990-talet av park- och naturförvaltningen och skriver att det bland annat planterades stora mängder lökar (Gustafsson 2004:7). Gustafsson intervjuade Elisabeth Lindgren, dåvarande verksam på park- och naturförvaltningen, som tog fram åtgärdsförslaget och listar åtta exempel på de lökar som planterades.

3.4 Skötseln av rabatterna på gårdsplanen

Vid inventeringen av rabatterna på gårdsplanen fanns det tydliga tecken på att skötseln där länge varit eftersatt. Rosorna är veka och kvastliknande vilket tyder på att de saknar viktiga näringsämnen. Idag överlever de i bästa fall men får en mycket mager eller utebliven blomning. Hos flera rosor hade grundstammen vuxit upp. I samtliga rabatter fanns ogräs av olika slag, i synnerhet maskros var vanligt förekommande.

Via Jesper Krantz, parkförvaltare på park- och naturförvaltningen i Göteborg, fick jag ta del av en karta som ger en överblick över vilka ytor som park- och naturförvaltningen sköter om (se figur 19). Kartan stämmer överens med utvecklingsplanen som togs fram 2017 där det står att rabatterna närmast manbyggnaden tillhör Higabs förvaltning. Lisa Brunnström, planeringsledare evenemang, Stadsliv på park- och naturförvaltningen, skrev att rabatterna på gårdsplanen inte ingår skötseln som park- och naturförvaltningen ansvarar för. Boel Melin, byggnadsantikvarie på Higab, har under sina fyra år på Higab inte känts vid några åtgärder eller skötselinsatser som gjorts med rabatterna på gårdsplanen (Telefonsamtal 31 mars 2022). I Karolina von Mentzers rapport tar hon bland annat upp skötselarbetet som utförs av park- och naturförvaltningen på Lilla Änggården och enligt Mentzer (2019) består skötseln idag av gräsklippning samt underhåll av perennplanteringar och grusgångar.

I sin undersökning redovisar Annika Falkenby flera mötesprotokoll från Grén Brobergs museistiftelse som tar upp bristande skötselåtgärder, angående ett styrelsemöte från 1976 skriver hon:

Enligt § 6 har skötseln av rabatter inte sköts enligt åtagande i gåvobrevet. Styrelsen efterfrågar en monografi över trädgården med parken och dess vegetation och ser sig kunna stödja ett sådant projekt (Falkenby 2002:25).

Ett mötesprotokoll från 1977 tar återigen upp bristerna i skötseln och planteringen på Lilla Änggården (Falkenby 2002:25). Ulla Häglund, tidigare textilkonservator och chefskonservator på Göteborgs stadsmuseum, skrev en ny rapport om de åtgärder som skall genomföras under 1978 där det står att trädgårdsmästare Lundqvist tagit fram en växtförteckning över innehållet i rabatterna under bröderna Grén Brobergs tid, det står också att det har gjorts eller ska göras en skiss över växternas placering men vart den är har inte framkommit (Falkenby 2002:25).

I mötesprotokoll som ägt rum på Lilla Änggården 1978 står det att en Ingvar Nordin lovat att ta sig an växterna utanför huset och även lovat skriva ett förslag till ett häfte om Lilla Änggården (Falkenby 2002:25). Det framkommer inte om några åtgärder genomfördes. I protokollet från 1979 diskuteras vården av trädgården och parken vars tillstånd beskrivs att vara under all kritik, i samma protokoll tas jordfästningen av Rudolf Lundqvist upp (Falkenby 2002:26). Protokollet från 1982 tar upp Björn Aldén som då tagit sig an uppdraget att skriva en bok om Lilla Änggårdens park och trädgård, det står också att rabatten mellan manbyggnaden och dammen ska ordnas (Falkenby 2002:28).

Mellan åren 1990-99 får stadsdelsnämnder i uppdrag från Göteborgs kommun att förvalta trädgården och parken vilket ger katastrofala resultat, stiftelsen står för kostnaderna för att återställa trädgården (Falkenby 2002:29). På 1990-talet sker det förändringar i Göteborg vilket medför att skötseln av park- och trädgårdsanläggningen tas över av Linnéstadens stadsdelsnämnd (Falkenby 2002:30).



Figur 19. Uppdelning av förvaltningsområden (Mail, Jesper krantz, parkförvaltare på park-och naturförvaltningen i Göteborg). De färgade områdena ingår i park- och naturförvaltningens skötselarbete.

3.5 Åtgärdsförslag

I det här avsnittet motiverar och presenterar jag valet av åtgärder utifrån den kunskapen jag fått genom undersökningen. Nedan presenteras även en orienteringsfigur över gårdsplanen med tillhörande symbolförteckning över rabatter och platser för bänkbord och informationsskylt. Samtliga rabatter har var sin tabell där växterna presenteras med placering, namn, blomning och egenskaper. I slutet av arbetet finns en sammanställd tabell som innehåller en växtlista med alla växter i åtgärdsförslaget. Där har jag även tagit med färg på blommor samt växternas förekomst i de kataloger från Göteborgs Trädgårdsförening som ingått i min undersökning.

3.5.1 Motivering till växtvalet

I utvecklingsplanen som förvaltarna på Lilla Änggården tagit fram står det att utvecklingsarbetet ska främja kulturmiljöer genom bevarande, utveckling och användning (Göteborgs stadsmuseum 2017:11). Utvecklingsarbetet ska leda till att stadens medborgare får en större kunskap, tillgänglighet och samhörighet till Lilla Änggården (Göteborgs stadsmuseum 2017:14).

Förtydliga mangårdsbyggnadens entré som används idag och skapa ett attraktivt första intryck som synliggör platsens historia och unicitet (Göteborgs stadsmuseum 2017:17).

För att öka tryggheten är ett av målen att bättra på belysningen och förtydliga med fler skyltar, en annan målsättning är att utöka antalet sittplatser på bland annat gårdsplanen (Göteborgs stadsmuseum 2017:17). Entréerna till manbyggnaden används idag huvudsakligen till publik verksamhet av Göteborgs stadsmuseum vilket gör det nödvändigt att, utöver en historisk undersökning, analysera och ta hänsyn till vad platsen har för funktioner idag.

När jag har arbetat fram åtgärdsförslaget har jag strävat efter att växtmaterialet i så stor utsträckning som möjligt ska motsvara det som fanns när bröderna Sven och Carl Grén Broberg bodde på Lilla Änggården. På så vis stämmer åtgärderna överens med de villkor som står i Gåvobrevet om att bevara trädgården så som den lämnades. Komposition och placeringen av växter baseras på deras respektive ståndort samt deras färg och form för att få fram en balanserad växtkomposition med lång hållbarhet. I och med att gårdsplanen är en offentlig plats med begränsade skötselinsatser har jag haft i åtanke att växtmaterialet som föreslås är hårdigt och kräver mindre skötselåtgärder. Eftersom att Lilla Änggården gränsar till Änggårdsbergen där det finns både råddjur och harar har jag strävat efter att välja växter som ratas av vildjur.

Utifrån de växter som jag hittade i källmaterialet jag undersökte med koppling till bröderna Grén Broberg har jag gjort ett urval och valt ut de växter som passar en offentlig plantering. Den viktigaste källan för växtmaterialet i rabatterna har varit Lundqvists handskrivna lista och fotografierna på gårdsplanen. Jag har därför valt att utgå från Lundqvists lista och de växter som jag har kunnat urskilja på fotografier från bröderna Grén Brobergs tid. Samtliga av de förslagna växterna finns antingen med på Lundqvists lista eller på fotografier som togs när bröderna Grén Broberg bodde på Lilla Änggården. I Lundqvists lista ingår inga sortnamn, istället har jag i första hand baserat valet av sortnamn utifrån de sorter som jag hittat återkommande i Göteborgs trädgårdsförenings kataloger. För valet av perenner har jag undersökt katalogerna från år 1946, 1950 och 1958 för att hitta återkommande sortnamn. För valet av lökväxter har jag undersökt kataloger från 1953 till 1955 för att hitta återkommande sortnamn. Om inget annat anges är växterna med sortnamn sådana som jag hittat i katalogerna och som finns kvar i handeln idag under

samma namn. I det fall jag inte hittat sorterna som beskrivs i katalogerna i handeln idag har jag utifrån andra aspekter valt ut sorter och motiverat mitt val.

Utöver det källmaterialet kunnat berätta om växtmaterialet på gårdsplanen har jag i växtförslaget valt ut de perenner som jag kunnat urskilja från fotografier av platsen då bröderna Grén Broberg bodde där. Eftersom att kvalitén på fotografierna varit bristande har det varit svårt att med fullständig säkerhet kunnat tyda växterna. På ett fotografi över gårdsplanen ser det ut att vara en storblommig klematis med mörkblå blommor mot manbyggnadens östra fasad (se figur 11). Bland sortimenten av klematis som förekom i Göteborgs trädgårdsförenings katalog återkom sorten ”Jackmanii” i samtliga kataloger och är den enda av sorterna som beskrivs som mörkblå. Den är även storblommig vilket stämmer överens med fotografiet över gårdsplanen. I katalogerna beskrivs den som välkänd, praktfull och en av de bästa. På fotografiet på bröderna Grén Broberg sittandes på gårdsplanen syns en röd tulpan och en gul påsklilja i bakgrunden (se figur 14). Tulpan återkommer även i Lundqvist växtlista.

På fotografiet över gårdsplanen syns mörkrosa pelargoner i urnor på stenmuren (se figur 11). Pelargon förekommer även på ett svartvitt fotografi i en blomsterurna utanför den mittersta entrén på mangårdsbyggnadens södra sida (se figur 13). Vilken färg det är går inte att se men utifrån den svartvita nyansen på pelargonens blommor ser det ut att vara mörkt rosa eller röda. I Göteborgs trädgårdsförenings kataloger finns det inga sortnamn på pelargoner utan det går bara att utläsa att det fanns blandade sorter av zonalpelargoner. Därför vände jag mig till växtmaterial som säljs under varumärket Grönt kulturarv. Grönt kulturarv är ett varumärke där växtsortimentet som ingår är sorter som samlats in av POM, programmet för odlad mångfald, och som har funnits i svensk handel före 1940, 1950 eller 1960 (Sveriges lantbruksuniversitet 2022).

I Göteborgs trädgårdsförenings kataloger stod höstflox under det vetenskapliga namnet *Phlox hybrida* och antalet sorter varierar mellan sjutton till tjugosju stycken. Idag benämns höstflox som *Phlox paniculata*. Då sortnamnet från katalogerna skiljer sig ifrån det sortiment som finns idag har jag valt ut tre sorter som ingår i Grönt kulturarv. I Lundqvist lista står det *Röd prästkra*. I Göteborgs trädgårdsförenings kataloger finns vita, röda och rosa prästkragar under det vetenskapliga namnet *Chrysanthemum leucanthemum maximum* eller bara *Chrysanthemum maximum*. Prästkragar ingår idag i släktet *Leucanthemum* men tillhörde tidigare *Chrysanthemum*släktet (Impecta Fröhandel 2019). Namnet röd prästkra är en äldre historisk benämning av det vi idag kallar för rosenkra *Tanacetum coccineum* vilket kan vara den växt som Lundqvist hänvisar till i sin lista (Svensk kulturväxtdatabas 2020). Då det inte har gått att hitta de sorter som finns i katalogerna i dagens sortiment av rosenkragar har jag valt ut en röd rosenkra som finns i handeln idag.

3.5.2 Övriga åtgärder

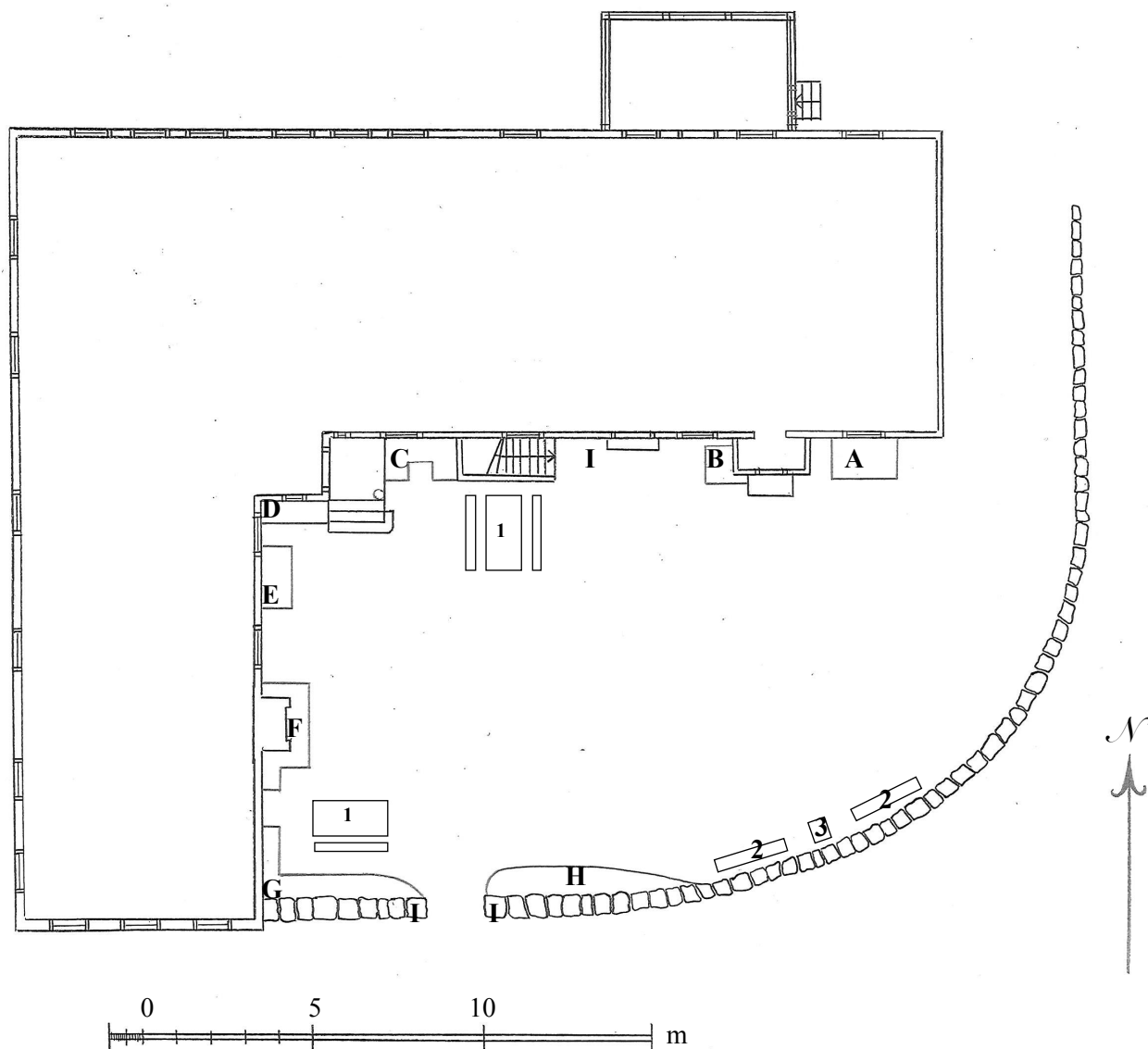
Utöver val av växtmaterial har jag genom fältinventering och kontakt med förvaltarna av byggnader, park och trädgård på Lilla Änggården undersökt möjliga åtgärder för att göra gårdsplanen mer tillgänglig och attraktiv för besökare. För att förbättra tillgängligheten av platsen och att synliggöra den behöver den anpassas för att kunna fungera som en allmän plats som är inbjudande för besökare. Det innebär att en viss förändring behöver ske med gårdsplanen för att uppfylla dagens behov som inte tar avstamp i hur den såg ut då gården var privatägd av bröderna Grén Broberg. Valet av åtgärder har anpassats efter de funktioner gårdsplanen har som evenemangsplats, vändplats för fordon och passage för besökare och anställda.

Genom att placera två uppsättningar bord med tillhörande bänkar på gårdsplanen får besökare och förbipasserande möjlighet att vila sig, ha picknick och på så sätt stanna till en längre stund på platsen. Parkbänkarna är strategiskt placerade på platser där de inte utgör något hinder för fordon eller fotgängare att ta sig runt eller uppehålla sig på gårdsplanen. Ett av de två borden har endast en bänkrad på ena sidan för att det ska vara funktionellt för personer med permobil eller rullstol att nyttja det. Skyltar i mindre storlek med växternas vetenskapliga och svenska namn placeras intill samtliga växter i rabatterna så att besökare kan ta del av vad som växer där. Skyltarna kan utöver att ge information också ge besökare en indikation att det är en allmän trädgård de befinner sig i. Skyltarna blir även ett hjälpmedel vid skötselåtgärder då det går att se vart växter är placerade även när de inte är växtsäsong. Det gör att växternas förutsättningar för att överleva ökar då risken att de rensas bort eller på något annat sätt tar skada minskar.

För att en framtida plantering ska vara genomförbar bör rabatterna grävas ur och få ny jord för att få bort maskrosrötter och andra djupt rotade ogräs. Det kommer på sikt resultera i att nyplanterat växtmaterial får goda förutsättningar under etableringsstadiet samt att rabatterna blir mindre skötselkrävande.

3.5.3 Orienteringsfigur över gårdsplanens rabatter med tillhörande växtlista

Nedan presenteras en orienteringsfigur över mangårdsbyggnaden och gårdsplanen. Beteckningen för rabatter och planteringar på gårdsplanen går från A till I och övriga åtgärder betecknas med 1 till 3. Till orienteringsfiguren följer en växtlista med en beskrivande text till växtmaterialet och de övriga elementens placering. I samtliga planteringar finns växtskyltar som berättar för besökare vad som växer där. Skyltarna kan även underlätta skötselarbetet i planteringarna då det lätt går att överblicka vad som växer där, t.ex. vid skötselåtgärder som genomförs när en del av växtmaterialet inte kommit upp än.



Figur 20. Orienteringsfigur för åtgärdsförslag

Symbolförteckning

- A. Rabatt A
- B. Rabatt B
- C. Rabatt C
- D. Rabatt D
- E. Rabatt E
- F. Rabatt F
- G. Rabatt G
- H. Rabatt H
- I. Blomsterurna med pelargon
- 1. Plats för bänkbord
- 2. Parkbänk intill stenmuren
- 3. Skylt

Perenner och lökväxter till rabatt A, B, C samt blomsterurnor:

De perenner och lökväxter som är placerade i rabatt A, B & C samt blomsterurnorna trivs i ett torrare, soligare läge och vill inte stå för fuktigt. Därför är de placerade längst med manbyggnadens sydsida där förhållandena är som mest torra och soliga.

PERENNER

Iris germanica 'Lent a Williamson', trädgårdssiris

En violett, lättodlad skäggiris som blommar i juni. Den klarar torra lägen och övervintrar vanligtvis.

Lychnis chalcedonica, studentnejlika

Studentnejlikan blommar från juni till augusti med intensivt röda blommor och övervintrar pålitligt. Blommorna lockar även till sig fjärilar.

Paeonia lactiflora 'Adolphe Rousseau', luktpion

En luktpion med mörkröda, fyllda, väldoftande blommor under juni och juli.

Paeonia lactiflora 'Festiva maxima' är en luktpion som blommar under juni och juli med vita blommor med röd-cerisa detaljer på blombladen. Sorten 'Festiva maximum' registrerades redan år 1851 vilket gör den till en av de äldsta sorterna.

Pelargon zonale 'Drottningminne', zonlapelargon

Pelargon är lättodlad och blommar länge och rikligt. För att efterlikna hur gårdsplanen såg ut under bröderna Grén Brobergs tid är två blomsterurnor med mörkrosa pelargoner placerade på stenvallen och en tredje placerad till vänster om den mittersta entrédörren till manbyggnaden. Sorten 'Drottningminne' är en kulturarvsväxt som är insamlad av POM, programmet för odlad mångfald. Pelargon behöver stå ljus och svalt inomhus under vinterhalvåret, förslagsvis på manbyggnadens inglasade verandan.

Tanacetum coccineum 'Robinson's Red', rosenkrage

En rosenkrage som blommar i juni och augusti med röda blommor och övervintrar vanligtvis.

LÖKVÄXTER

Crocus vernus 'Purpureus Grandiflora', vårkrokus

En mörkt purpurfärgad vårkrokus som blommar i mars och april. Den är lättodlad och ratas av råddjur.

Crocus ancyrensis 'Golden Bunch', ankara-crocus

En krokus som blommar med orangegul kulör. Den är lättodlad och resistent mot råddjur och harar.

Tulipa 'Bartigon', darwintulpan

En tidigt tulpan som blommar i rött under april och maj. För att efterlikna rabatten i figur 14 placeras den till vänster om den vänstra entrén likt placering på fotografiet.

Tulipa gesneriana 'Queen of Night', tulpan

En senblommande tulpan som får mörkt purpurfärgade blommor i maj. Blommorna har ett sammetslyster och tillför kontrast till samplanteringar.

Narcissus pseudonarcissus 'Golden Harvest', påsklilja

För att efterlikna rabatten i figur 14 placeras påskliljor till höger om den vänstra entrén. Sorten ger guldgula enkla blommor under april och är råddjurssäker.

Figur 21. Växtlista över perenner och lökväxter i rabatt A, B, C samt blomsterurnor.

Perenner och lökväxter till rabatt D, E & F: De perenner och lökväxter som är placerade i rabatt D, E & F vill överlag ha medelfuktig jord och trivs i soliga till halvskugga lägen. Därmed är de placerade i rabatterna som löper längst med manbyggnadens östra sida som får både sol och skugga under dagen.
PERENNER
Clematis 'Jackmanii', jackmanii-klematis En sort som är mycket känd och populär och får mörkvioletta blommor från juli ända in i september. Den tillhör kategorin sen, storblommig klematis som blommar på årstillväxten. Den är lättskött, tillför höjd, och ett mjukare uttryck till trädgården. Klematis trivs om jorden skuggas och är sval, därför passar den bra spaljeerad mot en vägg med lägre perenner framför sig. För att efterlikna hur gårdsplanen såg ut under bröderna Grén Brobergs tid placeras en klematis på spalje på manbyggnadens östra fasad (se figur 11). Klematis är en klättrande växt som krokar runt sina bladskäft för att klättra uppför. Det stora genombrottet var 1862 då jackmanii-klematisen togs fram av trädgårdsmästaren George Jackman (Andromeda & Cedergren 2008a:16). I Göteborgs trädgårdsförenings kataloger var sorten den enda mörkblå klematisen som förekom.
Symphyotrichum novi-belgii 'Early Blue', höstaster En rikblommande höstaster som ger blåviolett blommor från juli till oktober.
Paeonia lactiflora 'Adolphe Rousseau', luktpion En luktpion med mörkröda, fyllda, väldoftande blommor under juni och juli.
Paeonia lactiflora 'Festiva maxima', luktpion En luktpion som blommar under juni och juli med vita blommor med röd-cerisa detaljer på blombladen. Sorten registrerades redan år 1851 vilket gör den till en av de äldsta sorterna.
LÖKVÄXTER
Crocus chrysanthus 'Snow Bunting', snöcrocus En lättodlad vit snöcrocus som har sin blomningstid i mars. Den är hårdig om den placeras på en skyddad och väl-dränerad plats.
Galanthus nivalis, snödroppe. Snödroppen blommar tidigt, från februari till april. Blommorna är vita och växten är mycket lättodlad.
Hyacinthus orientalis 'King of the Blues', hyacint En lättodlad lökväxt som under mars och april får djupt mörkblå doftande blommor. Hyacinten förekommer främst som krukväxt inomhus under jul men trivs också i trädgården.
Narcissus pseudonarcissus 'Golden Harvest' påsklilja För att efterlikna rabatten i figur 14 placeras påskliljor till höger om den vänstra entrén. Sorten ger guldgula enkla blommor under april och är rådjurssäker.

Figur 22. Växtlista över perenner och lökväxter i rabatt D, E och F.

Perenner och lökväxter i rabatt G & H:

De perenner och lökväxter som är placerade i rabatt G & H trivs i sol till halvskugga samt i fuktighetshållande jord. Därför är de placerade i rabatterna som löper längst med stenmurens norra sida dit solen inte når i samma utsträckning som de övriga planteringarna. Det gör att jorden där hålls svalare och behåller fukten bättre.

PERENNER

Astilbe Arendsii-Gruppen 'Rheinland' är en laxrosa astilbe som blommar under augusti och september och som övervintrar pålitligt. Sorten är lågväxande som fungerar bra som kantväxt.

Trollius eruropaeus superbus, smörboll. Smörbollen blommar i gult under maj och juni och övervintrar pålitligt.

Phlox paniculata, höstflox. Höstflox blommar under juli och augusti och övervintrar pålitligt. 'Morfar Albert' blommar i rosa, 'Alma Jansson' i ljuslila och 'Ingeborg från Nybro' får vita blommor.

LÖKVÄXTER

Galanthus nivalis, snödroppe. Snödroppen är en mycket tidig vårlök som blommar redan i februari och ända in i april. Den är lättodlad och säker från rådjur.

Narcissus pseudonarcissus 'Golden Harvest' är en påsklilja som får guldgula enkla blommor under april och är rådjurssäker.

Hyacinthus orientalis 'King of the Blues', hyacint.

En lättodlad lökväxt som under mars och april får djupt mörkblå doftande blommor. Hyacinten förekommer främst som krukväxt inomhus under jul men trivs också i trädgården.

Figur 23. Växtlista över perenner och lökväxter i rabatt G och H.

1. Bänkbord

Idag passerar många människor förbi gårdsplanen. Det är något som kan motverkas genom att tillföra mer sittplatser på platsen då de bjuder in till att stanna upp. Två bänkbord placeras på gårdsplanen enligt anvisningar på orienteringsfiguren. Ett utav bänkborden bör ha en långsida utan bänkrad för att tillgängliggöra bordet för rullstolar och permobiler. Placeringen av bänkborden är gjord utifrån platsens funktioner men hänsyn till framkomlighet för både fordon och fotgängare. Bänkborden möjliggör för besökare att stanna till på gårdsplanen, umgås och ta del av den historiska platsen. För att förmedla familjen Grén Brobergs historia kan det i bordskivan ingraveras korta, berättande texter om deras liv på Lilla Änggården.

2. Parkbänk

Två parkbänkar placeras längst med stenmurens nordliga sida. Här kan besökare sätta sig ner och blicka ut över gårdsplanen. För att sprida kunskap om familjen Grén Brobergs historia kan det i ryggstödet ingraveras korta, berättande texter om deras liv på Lilla Änggården.

3. Skylt

En skylt placeras mellan de två bänkpren längst med stenmurens nordliga sida. På skylten finns en text på både svenska och engelska så att besökare kan få kunskap om Lilla Änggårdens och familjen Grén Brobergs historia. Texten på skylten kompletteras med en QR-kod.

4. Diskussion

4.1 Vård av historiska trädgårdar

För att behålla och utveckla Lilla Änggården är det viktigt att de framtida åtgärder som görs med trädgårdens innehåll är historiskt förankrat till platsen. Att använda växtmaterial kopplat till familjen Grén Broberg stärker deras historia och det hortikulturella och botaniska intresse som framför allt Arvid Henrik Grén hade men som han delade med andra familjemedlemmar. De förslagna växtmaterialet förtydligar platsens historia och förstärker helhetsintrycket då utsidan av manbyggnaden knyts ihop med interiören.

Kontinuerliga skötselåtgärder är av stor vikt för bevarandet av det som planteras samt för att undvika onödiga kostnader. Idag saknas det en skötselplan för trädgården på Lilla Änggården, det är ett viktigt och nödvändigt kunskapsunderlag för rabatterna på gårdsplanen. Enligt Utvecklingsplanen (2017:17) ska förvaltarna samverka för att ta fram underhållsplaner för både park och trädgård. I utvecklingsplanen ingår även att utifrån ett historiskt perspektiv skapa ett årligt skötselprogram. Skötselplanen som tas fram bör årligen uppdateras för att anpassas efter eventuella förändringar som sker med rabatterna. En annan nödvändig åtgärd är att ta fram ett vårdprogram som behandlar hela trädgården och parken på Lilla Änggården så att det går i linje med bröderna Grén Brobergs gåvobrev att bevara gården som en helhet (Bilaga 1). Vårdprogrammet bör innehålla riktlinjer och mål för bevarandet. Tillsammans med en skötselplan fungerar vårdprogrammet som ett skydd för gården genom att säkerställa vården och bevarandet av trädgårdens formspråk och innehåll så att det finns kvar för kommande generationer. Om skötselåtgärderna sker i tid minskar kostnaderna för driften då till exempel färre plantor behöver bytas ut. Att göra mindre, frekventa åtgärder och att göra dem vid rätt tidpunkt som till exempel gödsling, bevattning, ogrärensning och delning av växtmaterial är ett sätt som gör det betydligt mer kostnadseffektivt.

Flinck tar upp begreppet trädgårdsvård och jämför det med termer som byggnadsvård och landskapsvård (Flinck 2013:20). Enligt Flinck ryms alla typer av åtgärder för bevarande av historiska trädgårdar inom begreppet, det kan till exempel vara kunskapsupbyggnad, lagstiftning, antikvarisk rådgivning, fältinventering och trädgårdsskötsel (Flinck 2013:20). Flinck skriver att begreppen förändring och bevarande länge varit något som ansetts vara två skilda företeelser inom kulturmiljövården men att de båda möts inom vården av historiska trädgårdar (Flinck 2013:18). Förändring är enligt Flinck ett naturligt element som genom trädgårdsskötsel hanteras vid bevarandet av historiska trädgårdar (Flinck 2013:18).

Den bristande dokumentationen av gårdsplanen har gjort att det inte varit möjligt att fastställa vad som växte i rabatterna på gårdsplanen och därmed har en rekonstruktion av platsen inte kunnat genomföras. Att trädgården var betydelsefull för bröderna Grén Broberg är det ingen tvekan om då de i gåvobrevet som de lämnade efter sig belyste vikten av bevarandet av trädgården. Framöver bör därmed all typ av förändring med trädgården dokumenteras med både bilder och text.

Att en viss förändring sker med gårdsplanen är svårt att undvika då platsen idag ska fungera som en allmän plats där verksamhet bedrivs jämfört med tiden innan donationen då det var en privat bostad med tillhörande egendom. Genom att tillföra sittplatser tillgängliggörs gårdsplanen för besökare. Det skapar en miljö som bjuder in till att stanna upp och uppehålla sig på platsen vilket ökar förutsättningarna för att förmedla platsens historia till allmänheten.

4.2 Då är inte som det kan vara nu

Under tiden Lilla Änggården fortfarande ägdes av Sven och Carl Grén Brobergs fanns det en trädgårdsmästare som både arbetade och bodde på gården. Trädgårdsmästarens kontinuerliga tillsyn av trädgården och parken möjliggjorde en annan typ av skötselnivå jämfört med hur situationen ser ut idag. Förutsättningarna har sedan dess förändrats och det innebär att det kan vara nödvändigt att även trädgården till viss del anpassas för att fungera med dagens förvaltningssituation och resurser vilket jag har tagit hänsyn till när jag tagit fram mitt åtgärdsförslag. Den eftersatta skötseln av rabatterna på gårdsplanen har flera orsaker. Att området runt manbyggnaden är uppdelat mellan Higab, Fastighetskontoret och Park- och naturförvaltningen komplicerar situationen ur ett skötselperspektiv.

4.3 Vidare forskning

Arkivmaterialet som finns bevarat i manbyggnaden på Lilla Änggården är mycket omfattande. Det finns fortfarande en stor mängd osorterat material som jag inte hann gå igenom under min undersökningen som skulle kunna tillföra mer kunskap. Av det bildmaterial jag gick igenom fanns det ett stort antal fotografier över trädgården på manbyggnadens norra och västra sida. Genom att studera det arkivmaterialet ihop med att göra inventeringar i trädgården kan det ge klarhet i vad som växte där vilket skulle kunna leda till en restaurering.

5. Sammanfattning

Fotografier och föremål med anknytning till en plats är källmaterial som kan berätta mycket om hur det sett ut tidigare. Ett fotografi kan till exempel visa på hur det faktiskt såg ut vid en tidpunkt och kan eventuellt ge en klarare bild än en beskrivande text. Genom sitt gåvobrev samt testamente ville bröderna Grén Broberg säkerställa bevarandet av Lilla Änggården för framtiden. Den bristande dokumentationen och den invecklade förvaltningen på Lilla Änggården har bidragit till att rabatterna på gårdsplanen inte bevarats så som de såg ut vid donationen. Att hitta kunskap om vad som växte i en rabatt för över 70 år sedan blir utmanande när växtmaterialet helt eller delvis har försvunnit och det inte heller finns någon dokumentation om vad som planterades. Litteratur- och arkivmaterial som behandlar Lilla Änggården har saknat specificerade växtförteckningar, planritningar och annan typ av konkret dokumentation. Fotografierna över gårdsplanen är i de flesta fall bristande i kvalitet och ibland även tagna på långt avstånd vilket gjort det svårt att med säkerhet tyda vad som faktiskt växte där. Den bristande dokumentationen gör att det inte är möjligt att genomföra en rekonstruktion av gårdsplanen på Lilla Änggården. I min undersökning har arkivmaterial tillsammans med litteratur gett en viss klarhet i vad trädgården innehöll för växter. Undersökningen har resulterat i ett åtgärdsförslag med växtmaterial som grundar sig i Lilla Änggårdens historia samtidigt som åtgärderna tar hänsyn till de funktioner som samtiden ställer på platsen idag.

6. Källförteckning

6.1 Tryckta källor

Falkenby, Annika (2002). *Lilla Änggården: en del av Göteborgs historia*. Göteborg: Universitet, Institutionen för kulturvård.

Flinck, Maria (2013). *Historiska trädgårdar: att bevara ett föränderligt kulturarv*. Stockholm: Carlsson i samarbete med Riksantikvarieämbetet.

Flinck, Maria. 2019. Ett oväntat trädgårdshistoriskt källmaterial: Torkade blombuketter. *Bulletin för trädgårdshistorik forskning*. nr. 32: 31-33.

Grén Broberg, Carl (1965). *Lilla Änggården: en gammal släktgård vid Göteborg*. Göteborg: [Göteborgs historiska museum].

Gustafsson, Bimme (2004). *Lilla Änggården: från Lavendel till magnolia*. Dacapo: Hantverksskolan i Mariestad.

Götlind, Anna & Kåks, Helena (2014). *Mikrohistoria: en introduktion för uppsatsskrivande studenter*. första upplagan Lund: Studentlitteratur.

Kyle, Jörgen (1991). *Änggården under 300 år: en gård vid utkanten av Göteborg : 1620-1920*. Göteborg: Göteborgs historiska museum.

Matz, Andromeda & Cedergren, Krister (2008). *Klematis: över 100 utvalda sorter*. Stockholm: Prisma.

Naturvårdsverket (2006). *Riksintrasse för naturvård och friluftsliv - Miljöbalkens 3 kapitel 6 §*. <https://gnosjo.se/download/18.25e200bc14498a39a9bb7/1394529394830/Riksintrasse%20för%20naturvård%20och%20friluftsliv.pdf> (Hämtad 2022-02-18).

Riksantikvarieämbetet (2018). *Riksintrassen för kulturmiljövården - Västra Götalands län (O)*. https://www.raa.se/app/uploads/2018/12/O_riksintrassen.pdf. (Hämtad 2022-02-18).

Riksantikvarieämbetet (Uå). *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg*. https://goteborg.se/wps/wcm/connect/3b892af7-1d0b-4085-b4d8-b866ae9e720e/Arkiv_Volym1del2.pdf?MOD=AJPERES. (Hämtad 2022-02-18).

6.2 Otryckta Källor

Göteborgs stadsmuseum (2017). *Lilla Änggården Utvecklingsplan 2018-2028*. Mail från Daniel Gillberg 2021-01-07.

Göteborgs stadsmuseums arkiv, Lilla Änggården 2022-01-27, 2022-01-28 och 2022-01-31.

Göteborgs stadsmuseums arkiv, Faktarummet 2022-01-26.

Göteborgs universitetsbibliotek. GUPEA. *Göteborgs trädgårdsförenings katalog*. https://gupea.ub.gu.se/discover?rpp=10&etal=0&query=g%C3%B6teborgs+tr%C3%A4dg%C3%A5rdsf%C3%B6renings+katalog&scope=/&group_by=none&page=1 (Hämtad 2022-02-17).

Higab (2015). *Husen som gör Göteborg till Göteborg*. <https://www.higab.se/om-higab/> (Hämtad 2022-02-05).

Impecta Fröhandel (2019). *Prästkragar, färgkragar och renfanor*. <https://www.impecta.se/sv/om-olika-vaxtelankten/prastkragar-fargkragar-och-renfanor> (Hämtad 2022-03-04).

Karolina von Mentzer, Park- och naturförvaltningen (2019). PM *Lilla Änggården – en kulturhistoriskt värdefull miljö med stor potential*. Mail från Daniel Gillberg 2021-01-07.

Park- och naturförvaltningens arkiv, Slussgatan 1, Göteborg 2022-04-08.

Stiftelsemedel (2022). *Grén Brobergs Museistiftelse*. (<https://stiftelsemedel.se/gren-brobergs-museistiftelse/>) (hämtad 2020-02-18).

Sveriges lantbruksuniversitet (2009). Programmet för odlad mångfald: *Darwintulpaner*. <https://www.slu.se/globalassets/ew/org/centrb/pom/darwintulpaner.pdf> (Hämtad 2022-03-05).

Svensk kulturväxtdatabas (2022). *Galanthus nivalis*. <https://skud.slu.se/nav/taxa/6220522> (Hämtad 2022-03-05).

Svensk kulturväxtdatabas (2020). *Tanacetum coccineum*. <https://skud.slu.se/nav/taxa/6224528> (Hämtad 2022-03-04).

Sveriges lantbruksuniversitet (2022). *Grönt kulturarv*. <https://www.slu.se/centrumbildningar-och-projekt/programmet-for-odlad-mangfald-pom/gront-kulturarv/> (Hämtad 2022-03-05).

Universitetsbibliotekets handskriftssamlingar, Humanistiska biblioteket, Göteborg 2022-02-21.

Västra Götalands Regionen (2022). Grön Rehab: *Rehabilitering*. <https://www.vgregion.se/ov/grona-rehab/om-grona-rehab/rehabilitering--kurser/> (Hämtad 2022-02-07).

6.3 Informanter

Boel Melin, byggnadsantikvarie, Higab. 2022. Telefonsamtal 31 mars.

Björn Aldén, f.d. vetenskaplig intendent, Göteborgs botaniska trädgård. 2022. Intervju 8 april.

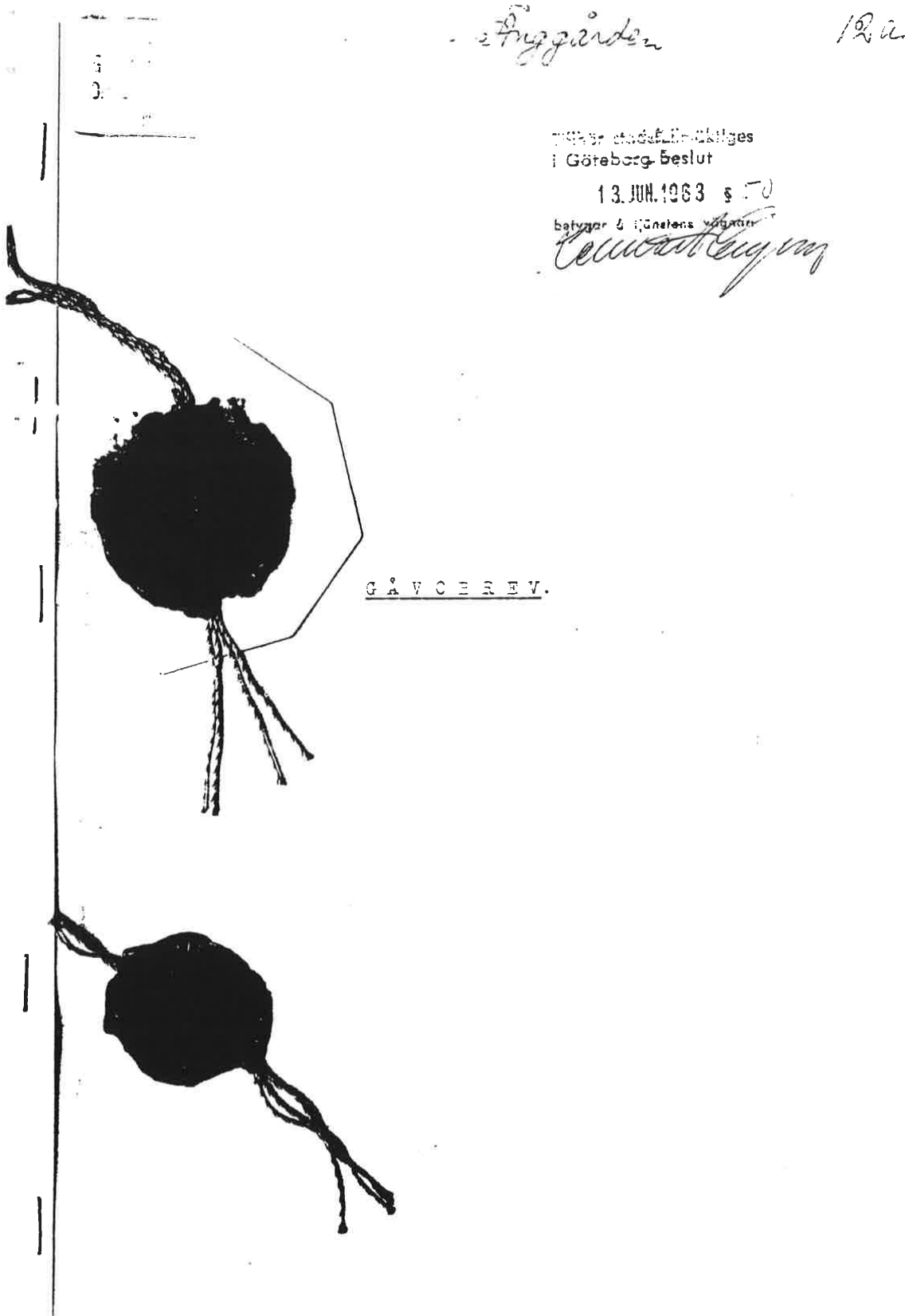
Brunnström, Lisa; planeringsledare för evenemang och stadsliv, Park- och naturförvaltningen i Göteborg. 2022. Mail 2 och 8 februari.

Gillberg, Daniel; projektledare och programsamordnare, Göteborgs stadsmuseum. 2022. Intervju 28 januari.

Jesper Krantz, parkförvaltare, Park- och naturförvaltningen i Göteborg. 2022. Mail 1 april.

7. Bilagor

Bilaga 1. Gåvobrev från 13 juni 1963. Kopia från Göteborgs stadsmuseum. 4 sidor.



G Å V O B R E V

I.

Undertecknade bröder fil.dr. Sven Grén Broberg och kassör Carl Grén Broberg överlämnar härmed såsom gåva till Göteborgs stad och på de villkor, som närmare angivas i detta gåvobrev, följande egendom:

- 1) Stadsägan 8442 + 8444 samt stadsägorna 15747, 15748, 15749, 15751, 15752, 15753, 15754 och 19651.
- 2) Den å stadsägan 8442 + 8444 uppförda mangårdsbyggnaden.
- 3) De å fastigheterna ifråga uppförda övriga byggnaderna.
- 4) De i samtliga byggnader av oss ägda lösörena med undantag av brev, fotografier, böcker och andra givarnas rent personliga tillhörigheter.

II.

För gåvan skall gälla följande särskilda villkor, som icke må av gåvotagaren ändras:

- 1) Den under I:1) och 2) angivna egendomen med trädgårdsanläggningen och parkanläggningen samt de i mangårdsbyggnaden och härbret förvarade lösörena skall för framtiden med nedan angivna undantag sammanhållas såsom en enhet och bevaras i dess nuvarande utformning och omfattning med särskilt iakttagande av att den botaniska och kulturhistoriska miljön skall bevaras.

Staden skall dock vara berättigad att fritt förfoga över och således även försälja och/eller bebygga de områden, som utmärks med rött å den till detta gåvobrev bifogade kartan. I övrigt får den bortgivna egendomen icke ytterligare be-

byggas. Däremot äger staden rätt att - efter vårt medgivande eller sedan staden enligt punkt 3) nedan fritt disponerar byggnaderna - riva andra byggnader än mangårdsbyggnaden och härbret och åter uppföra trädgårdsmästarbostaden av huvudsakligen samma karaktär som den nu beräntliga.

- 2) I mangårdsbyggnaden och härbret ingående lösören skall omvärderas av Göteborgs Historiska Museum och inregistreras i Musei samlingar. Museet äger ensamt att besluta beträffande värden av dessa lösören samt bestämma, var dessa skola förvaras, även som i vad mån vissa föremål må kunna avyttras. Iakttagas skall dock, att interiören i mangårdsbyggnaden och härbret med inredning och möblering i största möjliga utsträckning skall bibehållas till sin ursprungliga form och karaktär.
- 3) Så länge vi äro i livet, skola vi äga rätt att utan ersättning kvarsitta och disponera samtliga byggnader å fastigheterna samt nyttja lösörena med rätt för nyttjanderättshavarna att ur parken taga erforderligt husbehovsbränsle och prydnadsgranar m.m.
- 4) Staden tillträder den genom detta gåvobrev bortgivna egendomen den 1 april 1963 och åtager sig därefter alla kostnader, som äro förenade med fastigheternas och lösörens vård och förvaltning.

Så länge någon av oss bebör mangårdsbyggnaden åtaga vi oss att svara för varmekostnaderna därstädes.

- 5) Det är vår önskan, att parkanläggningen och naturparken skall utnyttjas såsom ett fritidsområde för stadens befolkning och, om så anses lämpligt, såsom ett studieområde för vetenskaplig forskning. Området skall liksom hittills utnyttjas såsom ett natur- och fågelvårdsområde. Det är även vår önskan, att mangårdsbyggnaden av staden måtte, när så ske kan, utnyttjas såsom bostad under längre eller kortare perioder för vetenskapliga forskare anknutna till

Göteborgs Universitet och Göteborgs museer ävensom för utländska gäster, som besöka dessa institutitioner. Spörsmål angående mangårdsbyggnadens utnyttjande bör avgöras i samråd med Göteborgs Historiska Museum.

- 6) I den mån trädbeståndet i parken skall gallras och förnyas, bör detta ske i samverkan och samråd med stadsträdgårdsmästaren i Göteborgs Stad, som jämväl bör handhava vården av trädgården för dess bevarande i nuvarande skick.
- 7) Så länge vi bebo egendomen önska vi för vår räkning få tillgodogöra oss avkastningen av frukt och bär från trädgården samt att för oss reservera ett mindre område för grönsaksodling.

Nuvarande arrendatorer av smärre plantskolor och trädgårdsland må tills vidare arrendera dessa.

- 8) Det anmärkes, att en herr Gono Nilsson enligt kontrakt den 1.7.1942 med tillägg den 30.3.1946 arrenderat ett område om cirka 200 kvm av stadsägan nr 19661 och tillerkänta förköpsrätt, "därest försäljning av området skulle ifrågakomma".

Göteborg den ..6. mars... 1963.

Lven Grén Broberg

Paul Grénbroberg

Bevittnas:

.....[Signature]

.....Sören Hamnkvist...

Vi erkänna oss härmed ha mottagit gåvan.

Göteborg i fastighetsnämnden den 28 maj 1963.

[Signature] [Signature] [Signature]
[Signature] [Signature] [Signature]
[Signature] [Signature] [Signature]

Bil. 1
 27.10.1950
 12.11.1950

Göteborg den 3 oktober 1939.

Sven Grén Broberg Carl Gönsroby

Göteborg som ovan.

Bismarckhafen.
 2. April
 Aufbruch zum 5. April

Ronald Wilson
Advocat
Adm. H. Hammer & Co.

§ 340. Den 4 juni 1908
blev detta testamente för bevakning citerat
Carl Olof Bergh
ingivet till Göteborgs rådhusrätt. Testamentet skall
delgävas arvinge genom öfverlämnande av, fördom
bevis om bevakningen, testamentshandläggningen i La-
nda, till samtliga i testamentshandläggningen nämnda

Göteborgs Stads Rättshuset

MÅL N: 28 MÅJ 1968

Förklarad vid ... 1968

TESTAMENTE.

Genom gåvobrev den 6 mars 1963 hava undertecknade bröder fil. dr Sven Grén Broberg och kassör Carl Grén Broberg överlämnat vår egendom Lilla Änggården jämte huvuddelen av där befintliga lösören till Göteborgs stad såsom gåva. Vi hava i gåvobrevet lämnat föreskrift om att egendomen med trädgårdsanläggningen och parkanläggningen samt de i mangårdsbyggnaden och härbret förvarade lösörena skola för framtiden sammanhållas som en enhet och förvaras i dess nuvarande utformning och omfattning med särskilt iakttagande av att den botaniska och kulturhistoriska miljön skall bevaras.

Det har varit angeläget för oss att vårt hem blir bevarat för framtiden i ett såvitt möjligt orört skick.

I syfte att ytterligare säkerställa detta önskemål hava vi beslutat att på de villkor, som här nedan angivas, testamentera vår egendom till en museistiftelse.

Av behållningen i boet efter den av oss, som först avlider skall avskiljas ett legat på 100.000 kronor, som skall tillfalla vår syster Emmy Wilhelmina Grén-Broberg, om hon då är i livet. Arvsskatten på detta legat skall betalas av dödsboet. Återstoden tillfaller museistiftelsen. Den efterlevande brodern skall emellertid, om han så önskar, äga uppbära avkastningen av ifrågavarande återstod under sin livstid.

Av behållningen i boet efter den av oss, som sist avlider, skall avskiljas ett legat på 100.000 kronor, som skall tillfalla vår syster Emmy Wilhelmina Grén-Broberg, om hon då är i

livet. Arvsskatten på detta legat skall betalas av dödsboet. Återstoden tillfaller museistiftelsen, sedan jämväl i det följande omnämnda legat blivit utbetalade.

Sedan vi båda avlidit, skall ur boet efter den sist avlidne utgå följande legat:

till fröken Olga Elisabet Lundgren, Lilla Änggården, 20.000 kronor att utbetalas under förutsättning att fröken Lundgren då är i livet och alltjämt innehar sin nuvarande tjänst i vårt hushåll;

till fröken Norma Viola Gunhilda Lorentsson, Lilla Änggården, 20.000 kronor att utbetalas under förutsättning att fröken Lorentsson då är i livet och alltjämt innehar sin nuvarande tjänst i vårt hushåll; samt

till trädgårdsmästaren Sven Erik Rudolf Lundkvist, Lilla Änggården, 20.000 kronor att utbetalas under förutsättning att herr Lundkvist då är i livet och alltjämt innehar sin nuvarande tjänst såsom trädgårdsmästare på Lilla Änggården.

Hälften av de sist nämnda legaten skall räknas såsom lott efter undertecknad Sven Grén Broberg och hälften såsom lott efter undertecknad Carl Grén Broberg.

Stiftelsens uppgift skall vara att ombesörja och med tillgänglig avkastning bekosta vården och driften av vårt hem med dess samling av lösören på Lilla Änggården - här i även inbegripet vårt bibliotek - i så vitt möjligt oförändrat skick såsom ett museum samt att hålla detta i lämplig omfattning och på bästa sätt tillgängligt för allmänhet, sammanslutningar och forskare. Verksamheten skall bedrivas så att vetenskaplig forskning därigenom främjas.

Stiftelsens namn skall vara Grén Brobergs museistiftelse.

Stiftelsens styrelse skall bestå av tre ledamöter. Chef

för Göteborgs historiska museum skall vara självskriven ledamot av styrelsen och föredragande i denna. Två ledamöter skola utses av styrelsen för Göteborgs museum. Styrelsen utser inom sig ordförande.

Stiftelsens medel skola vara placerade i öppen depôt hos Skandinaviska Banken.

Förvaltningen av stiftelsen skall vara underkastad samma revision, som gäller i fråga om förvaltningen av Göteborgs museum.

Om så finnes lämpligt må de vanliga bonings- och ekonomikutrymmena i huvudbyggnaden kunna upplåtas mot skälig ersättning såsom bostad åt någon vetenskapsman och därvid i första hand åt någon, som är eller varit anställd vid Göteborgs museum eller Göteborgs universitet och som enligt prövning av stiftelsens styrelse kan anförtros att med pietet omhändertaga eller övervaka vården av museet på Lilla Änggården. Stiftelsens styrelse skall i fråga om sådan upplåtelse ha möjlighet att laga efter läglighet så att våra intentioner blir på bästa sätt iakttagna. Vi våga räkna med att staden såsom ägare av Lilla Änggården skall godkänna denna modifikation av bestämmelsen under II 5) i gåvobrevet den 6 mars 1963 såsom lämplig, eftersom härigenom vården av museet säkerställes samtidigt som det möjliggöres att samlingen får vara i ett levande hem. För vår del vilj vi emellertid gärna godkänna att en särskild gästbostad för forskare uppföres inom det skyddade området, exempelvis på den plats, där trädgårdsmästarbostaden nu ligger. Vi förutsätta att en sådan byggnad utformas så att den icke verkar störande på den botaniska och kulturhistoriska miljön.

Av stiftelsens avkastning skall viss del, normalt 20 %,

4

Ärligen läggas till kapitalet.

Återstående del av avkastningen skall användas till stiftelsens ändamål i enlighet med vad ovan föreskrivits.

Om hela avkastningen icke behöver sålunda tagas i anspråk för vården av museet, må besparingen kunna användas för bidrag till vetenskaplig forskning rörande den kultur, som museet avser att skildra. Detsamma skall gälla om - mot förmodan - museet icke längre skulle kunna drivas enligt de ovan uppdragna riktlinjerna.

Till utredningsman i våra dödsbon förordna vi Skandinaviska Banken i Göteborg.

Utredningsmannen skall förfara i samråd med chefen för Göteborgs historiska museum.

Göteborg den 3 november 1966

Sven Grén Broberg *Carl Grén Broberg*

Att fil. dr Sven Grén Broberg och kassör Carl Grén Broberg som vi personligen känna, denna dag vid fullt och sunt förstånd och av fri vilja förklarat förestående förordnande innefatta deras yttersta vilja och testamente samt dessutom egenhändigt underskrivit denna handling, intyga undertecknade särskilt anmodade och på en gång närvarande vittnen.

Göteborg den 5 November 1966

Alf Kullgren
(Alf Kullgren)

L. Lövén

1773-1774
KOMMUNALSTOLLO

1877-1878

Don 1743 27/10-77

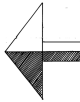
väster i Lilla Ansgårdens
revatter.

Smörställ
 Röd prästkrage
 Rön (röd o vit)
 Röd aster
 Röd flak
 Student nejlika
 Isilbe
 Funkia
 Dahlia
 Kant väst 2

Isk väster
hulpan krakus
en droppar
hyacint

Rudolf Lundquist

54



Bilaga 5. Förslag på perenner till rabatterna på gårdsplanen. 1 sida.

Växtförslag - perenner				
Vetenskapligt namn	Svenskt namn	Sortnamn	Förekomst i Göteborgs trädgårdsförening s kataloger samtliga år	Beskrivning
Astilbe Arendsii- Gruppen	astilbe	'Rheinland'	Ja	Laxrosa
Clematis	jackmanii clematis	'Jackmanii'	Ja	Den enda mörkblå klematisen i katalogerna
Iris germanica	trädgårdsiris	'Lent a Williamson'	Ja	Purpurviolett
Lychnis chalcedonica	studentnejlika		Ja	
Paeonia lactiflora	luktpion	'Festiva maxima'	Ja	Vit
Paeonia lactiflora	luktpion	'Adolphe Rousseau'	Ja	Djupröd
Pelargonum zonale	zonalpelargon	'Drottningminne'	Nej	Mörkrosa Kulturarvsväxt
Phlox paniculata	höstflox	'Alma Jansson'	Nej	Ljuslila Kulturarvsväxt
Phlox paniculata	höstflox	'Ingeborg från Nybro'	Nej	Vit Kulturarvsväxt
Phlox paniculata	höstflox	'Morfar Albert'	Nej	Rosa Kulturarvsväxt
Symphyotrichum novi-belgii	höstaster/ oktoberaster	'Early Blue'	Ja	Blåviolett Rikblommande
Tanacetum coccineum	rosenkrage	'Robinson's Red'	Ja	Röd Lättodlad Härdig
Trollius europaeus superbus	smörboll		Ja	Gul

Bilaga 6. Förslag på lökväxter till rabatterna på gårdsplanen. 1 sida.

Växtförslag - lökväxter				
Vetenskapligt namn	Svenskt namn	Sortnamn	Förekomst i Göteborgs trädgårdsförenings kataloger samtliga år	Beskrivning
Crocus ancyrensis	Ankara crocus	'Golden Bunch'	Förekom enbart år 1955	Orangegul
Crocus chrysanthus	bägarkrokus	'Snow Bunting'	Ja	Vit
Crocus vernus	vårkrokus	'Purpureus Grandiflora'	Ja	Blå
Galanthus nivalis	snödroppe		Ja	Vit
Narcissus pseudonarcissus	påsklilja	'Golden Harvest'	Ja	Stora, enkla guldgula blommor
Tulipa gesneriana	darwintulpan	'Bartigon'	Ja	Scharlakansröd
Tulipa gesneriana	darwintulpan	'Queen of the Night'	Ja	Enkellblommande mörkt pupurfärgad
Hyacinthus	hyacint	'King of the Blues'	Ja	Mörkt blå